

Peti Lehel

A falusi gazdálkodás változásai egy erdélyi településen*

Elemzésemben egy mezőségi település, Sárdok (álnév) falusi gazdálkodásának változásait vizsgálom. Az elemzés középpontjában a jelenleg követett gazdasági stratégiák bemutatása áll, különös tekintettel a gazdaságok jövedelem-szerkezetére. Kérdésfelvetéseim egyrészt a családi gazdaságok által követett gazdasági stratégiákat a pluriaktivitás és diverzifikáció jelensége mentén megközelítő elemzések problémafelvetéséből,¹ másrészt a gazdálkodást a nem ipari jellegű, önellátó élelmiszertermelést (*food selfprovisioning*) a jövedelemszerkezetben játszott jelentősége felől

---

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Angol és román fordításban a következő bibliográfiai adatokkal jelent meg: The changes of rural farming in a Transylvanian settlement. *Working Papers in Romanian Minority Studies*. Nr. 56. Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj, 56/2014. 28-50. / *Schimbări în agricultura rurală într-o localitate din Transilvania*. [A falusi gazdálkodás átalakulása egy erdélyi településen] Studii de atelier. Nr. 56. Cercetarea minorităților naționale din România. Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj, 56/2014. 5-27.

1 Lásd például Blad, Marta: Pluriactivity of farming families - old phenomenon in new times. In Andrew Fieldsend (ed.): *Linking competitiveness with equity and sustainability: new ideas for the socio-economic development of rural areas*. Rural areas and development - vol. 7. European Rural Development Network, University of Debrecen, Warsaw, 2010, 155-165.; Walford, Nigel: A past and a future for diversification on farms? Some evidence from large scale, commercial farms in south east England. *Human Geography*, vol. 85. 2003, No. 1, 51-62.; Gidarakou, I.- Kazakopoulos, L.- Koutsouris, A.: Pluriactivity and succession in small family farms: The case of two less favoured areas in Greece. In Cristóvão, Artur (coord.): *Farming and rural systems research and extension. European Farming and Society in Search of a New Social Contract - Learning to Manage Change*. (Pre)Proceedings of the 6th European IFSA Symposium. Serviços de Reprografia da UTAD, Vila Real, 2004, 151-160.

megközelítő elemzésekből,² valamint a Petr Jehlička és szerzőtársai által a Jens Alber és Ulrich Kohler az informális élelmiszertermelés az Európai Unió országokban játszott szerepéről szóló elemzésükkel folytatott vitából inspirálódtak.³ Ezek a következők: Milyen kulturális előképek befolyásolják a falusi gazdaságok stratégiakövetését, és milyen változásokat eredményeztek az EU-csatlakozást követően kialakuló agrártámogatások? Mi a jelentőségük az agráriumhoz kötődő, valamint az attól független jövedelmeknek a háztartások működésében? Az agrártevékenységből származó és a nem mezőgazdasági jellegű jövedelmek kombinációjára épülő gazdasági stratégiák hogyan hatnak vissza a gazdaságok anyagi stabilitására, és milyen szerepet játszanak a gazdaságok kríziskezelésében és fejlődési lehetőségeiben? Léteznek-e nem mezőgazdasági jellegű, de a falusi életvilághoz kötődő gazdasági aktivitások, diverzifikációra építő gazdasági stratégiák?

A tanulmány első felében röviden felvázolom azokat az elméleti fogalmakat (pluriaktivitás, diverzifikáció, önellátó élelmiszertermelés) és az ezeket konceptualizáló szakirodalmat, amelyek segítségével etnográfiai anyagomat értelmezni fogom. Ezt követően a településen zajló gazdálkodás gazdasági és társadalmi kereteit ismertetem, a település gazdasági-társadalmi kontextusának megrajzolására téve kísérletet. Megkísérelem bemutatni, hogy a közelmúlt legfontosabb társadalomtörténeti fordulópontjai (kollektivizálás, városra történő ingázás és migráció, rendszerváltás, reprivatizáció/dekollektivizáció) milyen hatással voltak a lokális gazdálkodás átalakulására, nagyobb hangsúlyt a rendszerváltás utáni folyamatokra fektetve. A tanulmány második felében a sárdoki gazdatársadalom gazdasági stratégiáit mutatom be, kísérletet téve a gazdasági stratégiák szerinti legfontosabb típusok bemutatására.

---

2 Smith, Joe – Jehlička, Petr: Quiet sustainability: Fertile lessons from Europe's productive gardeners. *Journal of Rural Studies*, 2013, 148–157.

3 Alber, Jens – Kohler, Ulrich: Informal food production in the Enlarged European Union. *Social Indicators Research*, Vol. 89. 2008, 113–127.; Jehlička, Petr – Kostecký, Tomáš – Smith, Joe: Food self-provisioning in Czechia: beyond coping strategy of the poor: a response to Alber and Kohler's Informal Food Production in the Enlarged European Union' (2008). *Social Indicators Research*, Vol. 111, 2008, 1, 219–234. [1–39.]

Pluriaktivitás és diverzifikáció

A szakirodalomban a pluriaktivitás és a diverzifikáció fogalmainak jelentéstartalmai között némi átfedés van, a következőkben a jelen elemzés szempontjából is kulcsfontosságú két terminus néhány szakirodalmi konceptualizálását ismertetem.

Niegel Walford szerint a farmok diverzifikációjának első formális tipológiáját Brian W. Ilbery alkotta meg,⁴ „megkülönböztetve annak mezőgazdasági és strukturális formáit, a különbségtétel alapját az képezve, hogy az illető tevékenység hagyományos agrárszerepének kiterjesztése, vagy egy különböző ipari szektort képvisel”.⁵ Brian W. Ilbery a *diverzifikáció* fogalma alatt „a farmok nem tradicionális vállalkozásait” érti, amelyek ugyanakkor „olyan túlnyomórészt agárjellegű egységekben zajlanak, amelyek (...) elsődlegesen nem élelmiszer- és gabonatermesztésre alapoznak (...)”⁶ B. W. Ilbery szerint a diverzifikációba a farmok által beindított újszerű termelési ágazatok is beleférnek (a szerző többek között a csigafeldolgozást és a különféle gyógynövények termesztését nevezi meg ezek között), vagy olyan esetek, „amikor a tradicionális termékekhez új értéket adnak hozzá farmon történő feldolgozással/közvetlen marketing formájában,⁷ vagy olyan nem élelmiszertermeléssel foglalkozó új vállalkozások, mint szállás és rekreációs lehetőség a farmon”.⁸ Ilbery a diverzifikáció különböző formáit táblázatában összegezte:⁹

4 Ilbery, Brian W.: Farm Diversification as an Adjustment Strategy on the Urban Fringe of the West Midlands. *Journal of Rural Studies*, Vol. 7, 1991, No. 3, 207–218.

5 Walford: i. m. 52.

6 Ilbery: i. m. 208. A diverzifikáció fogalmának hasonló értelemben vett használatához lásd még: Knickel, K. – van der Ploeg, J. D. – Renting, H.: Multifunktionalität der Landwirtschaft und des ländlichen Raumes: Welche Funktionen sind eigentlich gemeint und wie sind deren Einkommens- und Beschäftigungspotenziale einzuschätzen? GEWISOLA – Tagung 2003 an der Universität Hohenheim, Stuttgart, 2003. – *idézi* Blad: i. m. 156.

7 A közvetlen marketing alatt a szerző a közvetlenül a farmon történő értékesítést, farmon működő üzletet, a vevőkhöz való kiszállítás stratégiáját érti, míg a farmon történő feldolgozás alatt különféle házi termékek (például sajt, joghurt, dzsem, bor stb.) előállítását. Lásd Ilbery: i. m. 210).

8 Ilbery: i. m. 208

9 A táblázatot leegyszerűsítve, a kulcsfogalmakkal közlöm, szelektált példákkal. Forrás: Ilbery: i. m. 210.

A farmdiverzifikáció lehetőségeinek tipológiája (A typology of farm diversification options)

Strukturális diverzifikáció	Mezőgazdasági diverzifikáció
<p>1. <i>Turizmus</i></p> <p>(i) Szállás</p> <p>(ii) Rekreáció</p> <p>(iii) Kombinált</p> <p>2. <i>Hozzáadott érték növelése</i></p> <p>(i) Közvetlen marketing</p> <p>(ii) Feldolgozással</p> <p>(iii) Bőr/prém és gyapjúeladás</p> <p>3. <i>Passzív diverzifikáció</i></p> <p>Terület bérbeadása</p> <p>Épületek bérbeadása</p>	<p>1. <i>Nem konvencionális vállalkozások</i></p> <p>(i) Termény¹⁰</p> <p>(ii) Állati termékek¹¹</p> <p>(iii) Biogazdálkodás</p> <p>2. <i>Erdei farm</i></p> <p>3. <i>Mezőgazdasági jellegű szerződéskötés</i></p>

Brian W. Ilbery tipológiájának lényegét ismertette Walford felhívja a figyelmet annak néhány következtetésére. Walford szerint az Ilbery által strukturálisnak nevezett diverzifikáció néhány formája elhibázott (amelyeket, mint láttuk Ilbery a tradicionális agrártevékenységtől eltérőeknek, új értékhozzáadásuk révén a vállalkozói habitus irányában történő elmozdulást eredményezőnek tartott), mivel a tejtermékek házi feldolgozása a farmokon történeti viszonylatban is gyakori volt. Walford szerint ezért „szükséges figyelembe venni a diverzifikációs tipológiák történeti specifikumait, és megvizsgálni az előzményeit a farmok szintjén a pluriaktivitásnak/diverzifikációs vállalkozásoknak”.¹²

Marta Blad szerint a „diverzifikáció alatt olyan jövedelmező tevékenységek értendők, amelyek nem a farmmal kapcsolatosak, de közvetlenül a birtokhoz kötődnek, például annak erőforrásait használják, és gazdaságilag visszahatnak arra”.¹³ Anne Moxnes Jervell norvégiai gazdaságokat kutatva arra a következtetésre jutott, hogy „a diverzifikáció és az intenzifikáció”¹⁴ elsősorban a nagyobb farmok sajátja, míg a farmon kívüli pluriaktivitás, és

10 A szerző többek között a malomipari termékeket, valamint a „nem szokványos” növénytermesztést (gyógynövények, ipari növények és szőlő) sorolja ide.

11 Ilbery felsorolásában hal, szarvas, ló szerepel.

12 Walford: i. m. 53.

13 Blad: i. m. 158.

14 A termelésvolumen növelése – P. L.

a fiatalabb generációnak a farm körzetéből való hosszabb időre történő migrációja sokkal gyakoribb a kisebb farmok esetében”.¹⁵

A *plurikatívitas* fogalmának Anthony M. Fuller általi konceptualizálása lefedi a B. W. Ilbery által definiált értelemben a *diverzifikáció* néhány aspektusát. Fuller szerint a pluriaktivitás „azokat a farmokat jellemzi, amelyek a mezőgazdaság mellett egyéb aktivitást is folytatnak”, mint például: „munkavállalás más farmokon (például bér munka); „kvázi-mezőgazdasági tevékenység, mint élelmiszer-feldolgozás (például közvetlen eladásra történő borkészítés); egyéb, a farmon zajló nem agrárjellegű aktivitás (például szállásnyújtás turisták számára, bútorkészítés); farmon kívüli aktivitás (bér munka)”.¹⁶ Fuller ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a legtöbb háztartás jövedelemszerkezete kombinált jellegű, a mezőgazdasági aktivitásból származó bevételek mellett számos külső jövedelem is becsatornázódik (például szociális juttatások, nyugdíj stb.), ezért a pluriaktivitás szerinte „egy multidimenzionális földbirtok-egységet jellemez, amelyen a gazdálkodás mellett egyéb farmhoz kötődő vagy azon kívüli aktivitásra kerül sor, amelyért különböző díjazás jár (fizetés, természetbeni jövedelmek, átutalások)”.¹⁷

Durand és van Huylenbroeck szerint a plurikatívitas „a gazda vagy a gazdaság tagjai által végzett mezőgazdasági és nem mezőgazdasági jellegű aktivitások kombinációjából áll”.¹⁸ Anne Moxnes Jervell norvégiai családi gazdaságok pluriaktivitását vizsgálva megerősítette néhány korábbi vizsgálat eredményét, amelyek „rámutattak arra, hogy a gazdaságok szintjén megnövekedett pluriaktivitás nagy része a (főként női) háztárs munkakerőpiacon való részvételének tudható be”.¹⁹ Ugyanezen szerző szerint a háztartások és kisméretű gazdaságok jövedelmének különböző forrásokból történő kombinációja a fejletlen élelmiszerpiaci körülményekhez történő adaptációs stratégia része a világ különböző részein.²⁰

15 Jerwell, Anne Moxnes: Changing Patterns of Family Farming and Pluriactivity. *Sociologia Ruralis*, Vol. 39, 1999, No. 1, 100–116.; 109.

16 Fuller, Anthony M.: From Part-time Farming to Pluriactivity: a Decade of Change in Rural Europe. *Journal of Rural Studies*, Vol. 6, 1990, No. 4, 361–373.; 367.

17 Uo.

18 Durand, G. – Huylenbroeck, G. van: Multifunctionality and Rural Development: A General Framework. In Huylenbroeck–Durand: *Multifunctional Agriculture. A new paradigm for European Agriculture and Rural Development*. Ashgate Publishing Company, 2003. – *idézi* Blad: i. m. 156.

19 Jervell: i. m. 100.

20 Lásd Jervell: i. m. 106.

Az idézett szerzők nyomán a *pluriaktivitás* alatt a gazdaság tagjainak gazdaságon kívüli egyéb olyan jövedelmeit és jövedelemszerző tevékenységeit értem, amelyek nem a gazdaság által megtermelt termékek értékesítéséből származnak (pl. fizetés, a szolgáltatás, nyugdíj, szociális támogatás stb.), de amelyek nem feltétlenül függetlenek a gazdaság lététől (pl. európai uniós és állami támogatások). A *diverzifikáció* alatt – elsősorban Brian W. Ilbery tipológiája és N. Walford ehhez fűzött kritikai észrevételei nyomán²¹ – azokat a jövedelemszerző stratégiákat értem, amelyek valamely gazdaság fő profiljától némileg/vagy teljesen eltérőek, és a gazdaság bevételei számára új lehetőséget nyitnak meg. Ezekbe beleértem azokat a házi tejtermék-előállító technikákat is, amelyeket ugyan a gazdaságok többsége tradicionális módon gyakorol, de amelyekkel egyes gazdaságok a termék értékesítésének új konjunktúráját nyitják meg.

Önellátó, házi/háztáji élelmiszertermelés

A pluriaktivitás és a diverzifikáció koncepciója, egyáltalán a többes jövedelmek szerepe a farmok fenntarthatóságában az 1980-as években az agráripárterjeszkedése következtében kialakuló rurális krízis idején alakult ki,²² mely időszakban a kutatókat és a döntéshozókat a vidéki népesség megélhetési gondjai és a tömeges rurális munkanélküliség problémái foglalkoztatták²³. Ezt megelőzően „a részidős gazdálkodást és a pluriaktivitást az elégtelen farmjövedelmek szimptomájának tartották, amelyek a mezőgazdasági produktivitást fenyegetik”,²⁴ s amelyek ugyanakkor a gazdálkodással való felhagyás, az abból való kivezetés útját nyitják meg.²⁵

A kelet-európai posztszocialista országokban történő önellátó élelmiszertermelés jelenségét problematizáló szakirodalom egyik iránya e jelenséget elsősorban nem gazdasági tényezőkkel magyarázza. Ahogy azt Joe Smith és Petr Jehlička csehországi és lengyelországi példákön bemutatták, a házi/háztáji élelmiszertermelésnek (*domestic/household production, FSP - food self-provisioning*) piaci vonatkozásai mellett legalább annyira fontos összetevője a személyes kapcsolatok fenntartása (az élelem elajándékozása-

---

21 Vö. Walford: i. m. 52–53.

22 Lásd Walford: i. m. 52., Fuller: i. m. 362, 367.

23 Lásd Fuller: i. m. 367, 368.

24 Jervell: i. m. 102.

25 Lásd Jervell: i. m. 102, 110.; Bryden, J. M. et al: Farm household adjustment in Western Europe. Final report of the Research Program „Farm Structures and Pluriactivity”. OECD, Luxembourg, 1993. – *idézi* Gidakou et. al.: i. m. 153.

sa), amelybe belejátszanak az élelem minőségével kapcsolatos imaginációk is, valamint a saját maguk által termelt élelmiszer egészséges voltának felértékelése, amely motivációk a pénzügyi megtakarítást is megelőzték.²⁶ A kelet-európai országokban zajló önellátó élelmiszertermelés legfontosabb aspektusának a „csendes fenntarthatóságot” (*quiet sustainability*) tartják, amely a jelenség társadalmi és környezetkímélő hasznosságát lényegesebbnek tartja gazdasági aspektusainál: „A csendes fenntarthatóság olyan gyakorlatokként definiálható, amelyek jótékony környezeti és társadalmi hatásúak, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül vagy indirekt módon piaci tranzakciókhoz, és amelyeket gyakorlóik nem úgy prezentálnak, mint amelyek kifejezetten környezeti vagy fenntarthatósági célúak lennének.”²⁷

A posztszocialista országokban zajló önellátó élelmiszertermelést Smith és Jehlička nem tartja elhelyezhetőnek a nyugati államokban lévő alternatív élelmiszerhálózatokat elemző paradigmában,²⁸ a jelenséget fenntartó motivációs tényezőket illetően annak elsősorban nem gazdasági aspektusaira világítva rá. P. Jehlička és szerzőtársai egy korábbi tanulmányban elutasítják a Jens Alber és Ulrich Kohler által képviselt azon felfogást, amely a jelenség működésének hátterében a posztszocialista országokban lévő szegénységet, valamint a szocializmus kori akadozó élelmiszerellátás miatt kialakuló habitusokat feltételezik.²⁹ Jens Alber és Ulrich Kohler eredményeinek megcáfolására szentelt tanulmányukban azonban ők is kivételleként kezelik Romániát. Alber és Kohler kvantitatív adatai szerint az európai országok közül Romániában kiemelkedően magas az „informális élelmiszertermelés” – ahogy ők nevezik – aránya,³⁰ amely nem magyarázható kizárólag a Jehlička és szerzőtársai által kihangsúlyozott kulturális motivációk, szabadidős vonatkozások vagy az élelemhez tapadó „alternatív” ideológiák szerepével,³¹ legalább ilyen fontosnak tűnnek (ha nem lényegesebbnek) Alber és Kohler szerzőpárosnak az élelmiszertermelést a szocialista

26 Lásd Smith–Jehlička: i. m. 13, 25, 29.

27 Smith–Jehlička: i. m. 28.

28 „A kelet-európai országokban zajló házi/háztáji élelmiszertermelés nem egyszerűen az alternatív élelmiszerhálózatok egyik változata, abban az értelemben, hogy a jelenlegi agráripari élelmiszerrendszerre adott választ képeznének” (Smith–Jehlička 2013: 31). [A kiemelés is tőlük – P. L.]

29 Alber–Kohler: i. m.; Jehlička–Kostecký–Smith: i. m. 2.

30 Egyik grafikonjuk szerint Európában Romániában termeli meg a legtöbb lakos az élelmiszer-szükségletének több mint 50%-át (egy 0-tól 3-ig terjedő skálán a 2-est meghaladó mezőben helyezkedve el) (Alber–Kohler 2008: 114).

31 Ahogy azt már korábban részletesebben ismertettem.

hiánygazdasággal, a munkanélküliséggel és a szegénységgel kapcsolatba hozó magyarázatai.

Az 1990-es évek közepén Michael Sofer és Florica Bordanc két, romániai hegyvidéken fekvő (Vâlcea megyei) településen végzett vizsgálatuk nyomán az önellátó élelmiszertermelést és a pluriaktivitást az extenzív mezőgazdasági termelést és élelmiszerpiaci kompetitivitást akadályozó, önellátásra korlátozó kényszerstratégiának tartják.³² A szerzők szerint a vidékfejlesztés belső (lokális, mentális) és külső (makro, országos gazdasági) problémái miatt³³ a termelők nem tudnak megvalósítani egy kompetitív piaci integrációt, a mezőgazdasági termelékenység alacsony fokon marad, a munkaerő pedig megoszlik az agrárium és a külső jövedelemforrások között.³⁴

Sárdok (álnév). Sárdok a Mezőségeként ismert néprajzi tájegységhez tartozó, Kolozsvártól keletre, 35 km-re fekvő település.³⁵ A 2002-es Hivatalos Népszámlálási Statisztika szerint összlakossága 1451 volt, etnikai megoszlása a következőképpen alakult: magyar: 902 (62,16%), román:

---

32 Lásd Sofer, Michael – Bordanc, Florica: Opportunities, constraints and pluriactivity in rural Romania during the transition period; preliminary observations. *GeoJournal*, Vol. 44, 1998, 4, 238–296.; 294–295.

33 Előbbire a szerzők példaként hozzák fel a helyieknek az intenzív termelés ellenében ható azon rizikócsökkentő stratégiáját, amely különböző mikroklimatikus viszonyok között lévő parcellákon való gazdálkodásból áll, míg a külső problémák között egyebek mellett az önellátásra való berendezkedést és a nem kereskedelmi agrártermelésre ösztönző mentalitást, a helyi piacok szervezetlenségét, a központoktól való távolsággal járó infrastrukturális lemaradást, a természetés input oldalán lévő költségek magas árát és hogy a fejlett input-tőkével a kormány rendelkezik, az állami támogatások hiányát stb. sorolják fel. Lásd Sofer–Bordanc: i. m. 294–295.

34 Sofer–Bordanc: i. m. 295.

35 Ezen elemzés alapjául szolgáló terepmunka 2009 nyarára nyúlik vissza, amelynek során Kiss Dénessel, Szabó Á. Töhötömmel és a kolozsvári Szociológia Tanszék néhány diákjával vizsgáltuk a mezőgazdaság helyzetét ezen a településen. A terepmunka 6 napja során több informális beszélgetést, valamint 5 rögzített interjút készítettünk. Akkori megfigyeléseinkből egy kutatási beszámoló készült Kiss Dénes összegzésével (*A tejtermelők piacra lépési technikái. Esettanulmány egy Romániai faluról*. Elérhetőség: <http://ruralstudies.ro/kutatasok/6.html>) A jelen elemzés alapjául szolgáló kutatás nem zárult le, a terepmunka elmélyítésére a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (2012–2014) keretében került sor, amelynek keretében e településen 14, 1 és 3 óra közötti félig strukturált interjút készítettem, amelyből 2 interjúalany Kolozsvárra beköltözött sárdoki volt, valamint több rövidebb, informális beszélgetést folytattam.

430 (29,63%), 119 cigány (8,2%).³⁶ Ugyanezen népszámlálás adatai szerint felekezeti összetétele a következő volt: 288 ortodox, 157 görög katolikus, 510 unitárius, 401 református, 56 adventista, 10 pünkösdistá, 21 baptista, 4 római katolikus, 91 egyéb.³⁷ Sárdok a román közigazgatási struktúrában községközpont státussal rendelkeznek, amelynek értelmében a közigazgatási egység intézményei e településen működnek: a Polgármesteri Hivatal, a rendőrség, községi orvosi rendelő, állatorvosi rendelő, posta, községi iskola.

Sárdok község azon kevés Kolozs megyei települések közé tartozik, ahol a magyarok község szintű aránya meghaladja a románokét, amelynek következtében az 1989-es rendszerváltás óta töretlenül RMDSZ-es polgármestere és RMDSZ-es többségű tanácsa van. Ennek a helyzetnek a következménye, hogy a település az RMDSZ megyei vezetésének kiemelt figyelmét és támogatását élvezheti. Ennek egyik megnyilvánulása volt egy fiatal gazdáknak szóló EU-s pályázat megírásához nyújtott támogatás, amelyet a településen többen megnyertek, és amelynek jelentőségét a későbbiekben bővebben is tárgyalom.

A 2002-es és a 2011-es Hivatalos Népszámlálás végleges adatai azt mutatják, hogy az előző népszámláláshoz képest a magyarok és románok község szintű aránya egyaránt csökkent (előbbieket 2,62%-kal, utóbbiakat 3,48%-kal), míg a cigány lakosság aránya 3,32%-kal nőtt.³⁸

A településen jelentős számú cigány lakosság is él. A polgármesteri hivatal szociális munkásának becslése szerint kb. 200 cigány család él a településen, nagyjából 400 szavazati joggal rendelkező személy.

A kollektivizálást követően a falu munkaképes lakossága a közeli nagyváros ipartelepein vállalt munkát, amely az 1960-as és 1970-es években ingázó életforma keretében történt. Egy egykori ingázó közlése szerint a sárdoki munkaképes lakosság kb. fele, 300-400 ember ingázott ezekben az években, férfiak, nők vegyesen (könnyűipar, nehézipar, építkezések stb.). Az ingázók száma az 1970-es évek végén csökkent le, amikor a sárdokiak is éltek annak a rendelkezésnek a lehetőségével, amely szerint

---

36 Nemzeti Kisebbségkutató Intézet: Etnikai térképek. 2013. http://www.ispmn.gov.ro/maps/county/59657_cj_etnii_maghiar. [Letöltés dátuma: 2013. május 21.]

37 Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850-2002 között*. 2007. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>.

38 2011-es Hivatalos Népszámlálás, valamint a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet adatai (Etnikai térképek. Népegyesítés 2002-2011, magyar kisebbség, Kolozs megye. 2013. http://www.ispmn.gov.ro/maps/county/59657_cj_grad-de-suprapunere-2011_maghiar. [Letöltés dátuma: 2013. május 21.]

nagyvárostól több, mint 30 km távolságra fekvő falvak munkásai kedvezményes lakásvásárlásban részesültek.

A népszámlálási statisztikák szerint míg 1966-ban Sárdok lakossága 2676 fő volt, 1977-ben már 226 személlyel, míg 1992-ben 1047-tel kevesebb személyt regisztráltak az 1977-es népszámláláshoz képest.³⁹

Az 1970-es években a városba történő beköltözések következtében a település lakosságának létszámcsökkenése mellett mára a település korszerkesztésében túlnyomó többséget az idősek alkotnak. Az 1990-es évek legelején néhányan visszaköltöztek a faluba, főként a legkorábban megszűnő építkezési vállalatok munkásai, valamint az 1990-es évek elején nyugdíjba ment sárdokiak közül, amely azonban jelentős mértékben nem gyarapította a lakosság létszámát és a korszerkesztést sem javította.

A földek kiosztását a reprivatizációt lehetővé tevő 1991/18-as törvény meghozását követően Románia-szerte rengeteg probléma nehezítette, ahogy arra a szakirodalomban többen felhívták a figyelmet. A földprivatizáció a romániai falvakban máig nem lezárt folyamat. Sok településen máig konfliktusteremtő feszültségforrást képez. Különösen Románia 2007-es EU-csatlakozását követően, amikor az EU-alapból finanszírozott földszubvenciók következtében a 2000-es évek közepére jelentős mértékben elértéktelenedett⁴⁰ földek újra felértékelődtek.

Az első két évben ki nem osztott földeket az 1992 őszeig még működő SZMT dolgozta. A kiosztott 50 ár nagyságú földeket a SZMT traktoristái saját kontóra dolgozták meg oly módon, hogy a traktorokat, gépeket használhatták, amelynek fejében az elhasznált üzemanyag árának háromszorosát befizették a SZMT-nek. A földek kiosztása 1992-ben történt meg, amelynek nyomán nagyvonalakban a kollektivizálás előtti birtokszerkezet restaurálódott.

A falu lakói nagy részének van saját erdőrésze, a nagyobb gazdák a visszaszolgáltatott területek mellett további részeket is vásároltak, így akár 1–3 ha erdővel is rendelkeznek. A fának a fűtésen, főzésen túlmenően a gazdaságok épületekkel való ellátottságában is nagy szerepe van. A gazdasági épületek többnyire saját építésű, improvizált jellegű épületek, amelyek építőanyaga a saját tulajdonú erdőből kerül ki.

---

39 Varga: i. m. 145.

40 A Katherine Verdery által használt „vanishing hectare” metafora egyik jelentése éppen a föld korábbi felértékelt funkciójának megváltozását, elértéktelenedését fejezi ki. Lásd Verdery, Katherine: *The vanishing hectare. Property and value in postsocialist Transylvania*. Cornell University, Ithaca, N.Y., 2003, 360.

Társas. A SZMT működéskeptelenné válását és reprivatizációját követően 1992-ben 30 gazda egy társas gazdaságot hozott létre. Nem volt hivatalosan bejegyezve, informálisan, szóbeli egyezség alapján működött. A társas gazdaság tulajdonképpen két barátságban lévő gazda irányítása alatt jött létre. A gazdaságok a tulajdonukban lévő földterület nagysága szerint meghatározott pénzüsszeggel járultak hozzá a mezőgazdasági műveléshez szükséges traktorok, gépek megvásárlásához, amely a társas közös vagyonát képezte. A gépeket az ez évben privatizált SZMT-ből vásárolták. A társast irányító két gazda köteles volt megdolgozni az ehhez tartozó gazdaságok földjeit. Az első években a gazdák csak az üzemanyag árát fizették ki, később a faluban egy adott munkafázis áránál jelentősen olcsóbb szolgáltatáshoz jutottak a társas révén. A közös tulajdonban lévő gépekkel kb. 150 ha területet dolgozott meg a gépeket kezelő két gazda. A társas a helyi SZMT-ből vásárolt gépek mellett két traktort a részvénytársasággá alakult megyei Agromectől bérelt.

A társas csak a közösen összeadott pénzből összevásárolt gépparkot illetően működött vagyonszövetségként. A nem gépesített munkafázisok elvégzéséről a gazdák gondoskodtak. A földeken megtermelt termés teljes egészében a földet birtokló gazdáké maradt. A társas illetén való működése a gazdák számára a föld saját tulajdonban való tudásának igényét fejezte ki, amely magában hordozta a saját földhöz való érzelmi viszonyulásokat és szimbolikus tartalmakat, amelyekre a szakirodalomban többen is felhívták a figyelmet.⁴¹ *Társult vót, de a földet műk dógoztuk meg.*⁴²

A társas működését rengeteg probléma akadályozta. Először is nem voltak formálisan lefektetett szabályai, teljesen esetlegesen és kaotikusan zajlott az, hogy az egyes munkafázisok elvégzése esetében egy-egy gazda mikor került sorra. Az emberek gyanakvóak, türelmetlenek voltak, egymást megelőzve igyekeztek mielőbb sorra kerülni a művelésre váró területeikkel. Az említett okok miatt a társast irányító egyik gazda kilépett a társasból, saját gépeket vásárolt, és önállóan kezdett gazdálkodni. A társas irányítását egy másik gazda vette át.

A társas kismértékben gépi szolgáltatást nyújtott a társashoz nem tartozó gazdák számára is. Mivel a településen a traktorok és a hozzájuk tartozó leghatékosabb gépek beszerzése lényegében csak az 1990-es évek közepére történik meg, ezekben az években a lóval, bivallyal, tehénnel történő földmunkavégzésnek is nagy jelentősége volt.

41 Például Oláh Sándor: Ember és föld a Székelyföldön. In Uő: *Falusi láttelepek (1991–2003)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004, 18–24.; 18.

42 Férfi, 80 év fölötti, 2013. április 24.

Mivel a konfliktusoktól, nézeteltérésektől recsegő-ropogó társas gépparkjának felújítására, új gépek vásárlására egyáltalán nem fordítottak pénzt, az amúgy is használt, folyamatos felújításra szolgáló gépekkel egyre nehezebben lehetett a társas tagjainak földterületeit megdolgozni. A tagoknak nyújtott kedvezményes árú gépi szolgáltatás mértéke egyre csökkent, az 1990-es évek végére már csak 10% körüli volt a kihasználása a faluban az egyes munkafázisokért fizetett teljes árú gépi szolgáltatáshoz képest. A társas jelentőségének a csökkenése ugyanakkor egybeesett az 1990-es évek közepétől egyre jobb gépi felszereltségre szert tevő gazdaságok önállósodásával, akik jobb gépekkel, sokkal rövidebb várakozási idő alatt, szinte azonos áron nyújtottak gépi szolgáltatást a traktorokkal nem rendelkező gazdáknak. A megnevezett okok miatt a gazdák nagy része, főleg a nagyobb földterületekkel rendelkezők, kiszálltak a társasból, visszakövetelve a gépek vásárlásába fordított pénzük egy részét, amelyet készpénz vagy gépi szolgáltatásnyújtás formájában kaptak meg a társas két vezetőjétől. A társas gépállománya két vezetőjének tulajdonában maradt, akik időközben saját gépparkjukat újabb traktorokkal és a hozzájuk tartozó mezőgazdasági gépekkel is felújították. Az egyes gazdaságoknak a társas gépállományában való résztulajdonának érték meghatározását nézeteltérések kísérték, amelyek máig fenntartó feszültséget eredményeznek a társas irányítói és az egykori/jelenlegi tagok között.

Még most is harcolnak. Követelik a részeket. (...) Mondtam neki, ne izéljetez, mert ha kitátom a számat, mentek. De aztán rokon is vagyok vele, szomszéd is vagyok vele (...). A nagyanyáink testvérek voltak, úgyhogy... Én azt mondtam neki, hogy „legyen a tiéd ember, de ne halljam azt, hogy rikóttazatok (kiabáljatok).”⁴³

Ily módon a társas a 2000-es évek elejéig lényegében funkciótlanná vált, bár néhány, kevés földterületet (1-2 ha-t) művelő gazdaság egy-két munkafázist – a társas gépállományában való közös részükre hivatkozva – továbbra is a társas „vezetőivel” végeztet el.

A társast tehát a rendszerváltás utáni években a mezőgazdasági gépek hiányának problémája hívta életre. Hosszú távú stratégiával nem rendelkezett, bukása tulajdonképpen szükségszerű volt. A használtan vett traktorokat és gépeket nem cserélték újakra – ebben a társas iránti bizalom megrendülése is kifejeződött. A társashoz nem tartozó, az 1990-es évek közepén

előremutató gazdasági építkezésekbe kezdett gazdák sikerei (saját géppark létrehozása, tehéntartásra való specializálódás) a társas gazdasági forma ellen hatottak, az önálló gazdálkodásra való törekvést ösztönözték.

Caritas. A kollektív és a SZMT privatizációján, valamint a földosztás nagyján túllévő faluban az 1993-as év kiemelt jelentőségűvé vált a gazdaságok gépi felszerelését illetően, amelyben nagy szerepet kaptak a Kolozsváron működő Caritas piramisjáték nyereségei. A mára legsikeresebb, legkorábban gazdaságépítésbe fogó gazdák közül többen említették a Caritason általuk vagy szüleik által nyert összegek jelentőségét. Többek számára az első traktor és a hozzá tartozó legalapvetőbb gépek megvásárlása a Caritason nyert pénz révén vált lehetővé.

A Caritason nyert összegekből néhányan Kolozsváron blokklakást vásároltak, amelynek bérbeadása viszonylagos stabilitása mellett ezen családok készpénzfelhasználásában máig fontos szerepet játszik. A Caritas paradox módon az átmenet időszakában lévő Romániában zajló, a mezőgazdasági fejlődést akadályozó kedvezőtlen politikai, gazdasági folyamatok közepette a sárdoki gazdaságok önállósodására való törekvésében az egyik legjelentősebb eszközt jelentette.

Tejfeldolgozó üzem. Az 1990-es évek végén, a 2000-es évek elején egy Sárdokról származó, Kolozsváron élő vállalkozó tejfeldolgozó üzemet létesített a faluban. A néhány helybéli foglalkoztató tejfeldolgozó üzem eddigi információim szerint kb. 3 évet működött. Az üzem felvásárolta az egész falu tehéntejtermelését, tejfölt, sajtot, telemeát készített, amelyet kolozsvári üzletekben hozott forgalomba. A faluban volt, aki azt mondta, hogy a vállalkozás sikertelen volt, tulajdonosa ezért számolta fel. Az üzem egyik dolgozója szerint, aki három évig volt az üzem alkalmazottja, a vállalkozó válását követő vagyonmegosztás áldozata lett az üzem. Felszámolásához véleménye szerint a falusiak gondatlansága, rövid távon való gondolkozása is hozzájárult, mivel sokan rossz minőségű tejet adtak be az üzembe, amely az üzem termékeinek minőségét is csökkentette.

Tejfelvásárló cégek, csarnokok. A településen jelenleg hat tejfelvevő csarnok van. Ezek közül öt foglalkozik a faluban megtermelt tej begyűjtésével. Az öt csarnokot három cég működteti. Mindhárom országos jelentőségű, tejfeldolgozással foglalkozó óriáscég (Bonas, Napolact, Covalact).⁴⁴

44 Két cég, a Napolact és a Covalact egy internetes portál piackutatásra alapozó osztályozása szerint a 20 legerősebb romániai brand közé sorolható. *50 cele mai*

Két cég csarnokai a nagyobb tehénállománnyal rendelkező gazdaságoknál vannak elhelyezve, a falu különböző pontjain, az egyik cég nem gazdaságoknál, hanem különálló épületekben (egy esetben egykori szövetkezeti tulajdonba tartozó „régii csarnok” épületében) működteti a tejbegyűjtő csarnokait. A csarnokok felszerelése a cég tulajdonát képezi.

Azokban a gazdaságokban, ahol tejcsarnok működik, a gazdaság egyik tagja napi néhány órás munkaidővel a cég hivatalos alkalmazásában áll. Általában a csarnok működésével kapcsolatos adminisztráció, minőségellenőrzés, nyilvántartás, de a csarnok tisztántartása, a tejhordó kondérok mosása stb. is a feladatkörei közé tartozik. Bár a fizetés minimális, a jövedelem állandósága, előre kalkulálhatósága, a cég által az alkalmazott után fizetett nyugdíjalap és egészségügyi biztosítás rendkívül fontos az olyan gazdaságokban, ahol a készpénzhez jutás nem havonta történik, hanem a különféle eladások, szubvenciók kifizetésének sokszor bizonytalan ideig kitoldó ciklusaihoz kötődik.

A csarnokok általában 1–3 részmunkaidős alkalmazottal rendelkeznek. Az adminisztratív, ellenőrző és higiéniaát biztosító személyeken kívül a csarnokok (azaz az ezeket működtető cégek) a tejet begyűjtő személyeket is alkalmaznak. Ezek általában lovas szekérrel rendelkeznek, a fejésekhez igazított időpontokban tejes kondérokban rendszeresen begyűjtik és a csarnokba szállítják a tehenes gazdaságokból a tejet. A kutatás idején az egyik csarnok tejösszegyűjtőjét napi 4 óra munkaidőre alkalmazta a cég, havi 300 lejtért (kb. 67 euró).

A tejet begyűjtő személyek közül nincs mindenki hivatalosan alkalmazva („nincsenek papírjaik”). Az egyes csarnokokból évszaktól függően 1–3 napi rendszerességgel szállítják el a cégek a tejet feldolgozó üzemekbe.

A tejfelvásárló cégek közös stratégiája, hogy a tej árát a megtermelt mennyiség alapján (ha meghatározott minőségi feltételeknek eleget tesz: például megfelelő zsírtartalommal rendelkezik) különböző áron fizetik. Minél nagyobb mennyiséget állítanak elő egy gazdaságban, annál magasabb árat fizetnek egy liter tejért. A nagyobb mennyiséget általában 50 literes egységekben mérik. Az egyik cég a kutatás idején napi 1–50 l tejért 50 banit fizetett literenként. És csupán a napi 500 liter tejet meghaladó gazdaságoknak fizetett 1,5 lejt 1 liter tejért.

A tej literenkénti áráért 1,5 lejt kapó gazda kevés van, lévén, hogy ekkora tejtermelést csak a legnagyobb állatállománnyal rendelkező gazdák tud-

---

puternice branduri românești in 2012. Elérhetőség: <http://www.revistabiz.ro/50-celemai-puternice-branduri-romanesti-in-2012-668.html>. [Letöltés dátuma: 2013. június 3.]

nak megvalósítani. Még a tej literenkénti áraért 1 lejt kapó gazdák is kevesen vannak, beszéltem olyan gazdával is, aki naponta általában 120–130 l tejet adott be a csarnokba, mégis ritkán érte el azt, hogy a tej literenkénti áraért legalább 1 lejt kapjon.⁴⁵ A magasabb tejhozam elérése lényegében a piaci feltételek alakításának egyetlen lehetősége a helyiek részéről. E rendszeren belül az árak alig különböznek az egyes cégek között.

Az egyik csarnokban csupán egyetlen gazdaságban megtermelt tehenéj szállítás előtti tárolása történik. Ennek a gazdaságnak a tehenállománya a faluban a legnagyobbak közé tartozik. Ez a gazdaság egy regionális lefedettségű értékesítő szövetkezet (Cooperativa „Somes-Aries”) részvényese. A tejet a cégeknek a falvakba kihelyezett csarnokaikba leadó kiscgazdaságokkal ellentétben a szövetkezet tárgyalóképes félként lép fel a tejfelvásárló cégekkel szemben. Mivel a régióból sok, viszonylag nagy mennyiségű tejet termelő gazdaság tartozik hozzá, a szövetkezet a tejfelvásárló cégek által nem elhanyagolható piaci szereplőt képez. A falusi gazdaságokhoz képest a szövetkezet lényegesen magasabb áron adja el a tejet az egyik, a faluban két csarnokkal is rendelkező tejfeldolgozó cégnek.

A szövetkezet tehát az egyetlen, a gazdák piaci érdekeit az óriáscégekkel szemben képviselni tudó érdekvérvényesítő forma. A szövetkezethez tartozásnak – mint azt a későbbiekben részletesebben is fogom tárgyalni – a magasabb áron eladható tej mellett más előnyei is vannak. Ezek között a legfontosabb a gazdaság piaci input-szükségleteihez alacsonyabb áron való hozzájutás lehetősége. A szövetkezethez tartozás nyilvánvaló előnyei mellett Sárdokról mégis csupán egyetlen gazdaság tagja ennek a szervezetnek.

Pályázatok. A mezőgazdasági tevékenység korszerűsítésére, fellendítésére kiírt pályázatokkal a településen csupán néhány személy élt. Ennek okai között találjuk a gazdaságok formális alapokon történő szervezésével szembeni bizalmatlanságot, a gazdák magas fokú bizalmatlanságát a gazdaságok hivatalos alapokra való helyezésével, általában mindennemű formális kötődéssel szemben. A bizalmatlanság egyik forrása az adminisztrációban való járatlanság, a bürokrácia kiismerhetetlensége, de az ellenőrző hatóságok visszaéléseitől való félelem is, amelyekről a faluban több történetet is hallottam, és amelyeket az adminisztratív kötődések elkerülésének magyarázatául hoztak fel. A gazdaságok formális megalapozásától való ódzkodás még abban az esetben is indokolt volt, amikor a rendőrség például büntetéseket szabott ki az alkalmanként traktoros szolgáltatást nyújtó gazdáknak,

---

45 A kutatás idején a kolozsvári szupermarketekben 1 liter tej ára 4 és 6 lej között volt.

a szolgáltatások jogtalanságára, adócsalásra hivatkozva. A gazdák szó nélkül kifizették a büntetéseket, de ezt követően sem nyitottak hivatalosan bejegyzett, a gazdasági tevékenységet jogi keretek között lehetővé tevő ún. PFA⁴⁶-kat.

A jogi személyiséggel rendelkező gazdaságok működtetésének számos hátránya van a gazdaságok szempontjából, amelynek csak egyik okát képezi az adminisztrációban való járatlanság. Másik oka, hogy a PFA-nyitáshoz a földek hivatalosan annak a nevének kell hogy legyenek, aki a PFA-t nyitja. Ezzel szemben egy gazdaság földállománya a gazdaság különböző tagjainak a nevének van, nem is szólva a rokonságon belül történő kiegyezésekről a földhasználatot illetően. Egy közösen gazdálkodó háztartásban általában a föld egy része az idősebb generáció tulajdonát képezi, amely főként visszajelentés útján került a tulajdonukba. A közösen művelt föld másik részét a háztartáshoz tartozó leszármazottak a földosztástól eltelt időszakban vásárolt földjei képezik, amelyeknek jelentős hányada nem hivatalos adásvétel útján került birtokukba. A fiatal családok a vásárolt földeket a közös művelés ellenére saját tulajdonukként tartják számon. Az idősebb generáció halálát követően ezek a földek értelemszerűen nem fogják osztozkodás tárgyát képezni. A tulajdonviszonyok jogi rendezetlensége a gazdáknak szóló mezőgazdasági fejlesztésre kiírt pályázatokra jelentkezés egyik legjelentősebb akadályát képezi. A gazdáknak rendkívül kis mozgásterük van arra, hogy az éppen aktuális pályázati feltételeknek megfelelően papírforma szerint tudják hivatalosítani birtokaikat. Nem is beszélve arról, hogy a hivatalosítás rendkívül időigényes és nem kevés pénzbe kerül. A legtöbb pályázat ugyanakkor a már említett PFA-bejegyzést alapfeltételként szabja meg. A legtöbbjük számára nem világosak a PFA-nyitás jogi következményei, adózási feltételei sem. Attól félnek, hogy a PFA-k bejegyzésével az állam aránytalan mértékben megadóztatja őket az egyes területeken termelt termény esedékes piaci ára alapján még akkor is, hogyha ők nem adják el a terményt, közvetlen jövedelmük tehát nem származik belőle. Általában érvényes az a megállapítás, hogy a gazdák többsége a mezőgazdasági termelés hatásfokát segítő, birtokfejlesztésre, mezőgazdasági gépek vásárlására stb. kiírt pályázatok túlnyomó többségébe a gazdaságuk valós jellemzőivel (például a földtulajdon mérete, állatállomány nagyságát, gépi felszereltséget stb. tekintve) probléma nélkül beleférne, a hivatalosan felmutatható gazdaságuk paramétereinek alapján azonban nem. Például a birtokméreteik alapján egy adott kor-

46 *PFA - persoană fizică autorizată* – gazdasági tevékenység végzésére engedélyezett természetes személy, magánvállalkozó. A Transindex hírportál Román-Magyar banki szótárának fordításában.

határt meg nem haladó gazda gazdasága a pályázatok többségének feltételrendszerére szerint vagy „túl kicsi” vagy „túl nagy”.

A Sárdoki társadalom gazdasági stratégiák szerinti rétegződése

Profitorientáltan gazdálkodó csoportok		Az agrártevékenységben első-sorban házi élelmiszer-termelés-sel (FSP) résztvevő csoportok		Önállóan nem gazdálkodó és FSP-t nem folytató csoportok
<i>Nagygazda-ságok</i>	<i>Közepes gazda-ságok</i>	<i>Kisgazdaságok</i>	<i>Kertgazda-ságok</i>	
Helyi adminisztratív és kulturális elit		Nyugdíjasok	Kolozsváriak	Városról ingázó adminisztratív és kulturális elit
Tehéntartásra specializáló-dott és kombinált gazdaságok		Ingázók, kereskedők, kisiparosok		Szolgák
Juhos gazdaságok Gabonatermesztő gazdaság	Piacozók (kereszkedők/tehéntartók)	Méhészek	Cigány háztartások	

A település lokális csoportjai – kivéve a nem a településen lakó, a faluban munkahellyel rendelkező adminisztratív, valamint a kulturális elit néhány tagját (leszámítva a helyben élő papokat) – a házi élelmiszer-előállítás révén mindannyian kötődnek az agráriumhoz. A főként önellátásra vagy (legfőképpen) városban élő gyermekeik/rokonaik ételmezését szolgáló élelmiszer-előállítás volumene a néhány háziszárnyastól és a ház körüli kertek zöldségeseitől a néhány disznóig, egy-két tehénig és a néhány hektáron történő földművelésig jelentősen változik az egyes háztartások esetében.

A helyben élő adminisztratív elit tagjai és a gazdák csoportja között jelentős átfedés van. A polgármester, az alpolgármester (a felesége a szociális munkás), a sürgősségi beavatkozásokért felelős hivatalnok, aki egyben a helyi RMDSZ vezetője (a felesége a Szarvasmarhatartó Egyesület titkárnöje) mindannyian gazdálkodnak. Csupán kertgazdasággal rendelkezik vagy mezőgazdasági jellegű tevékenységben csupán jövedelem-kiegészítésként (ön-ellátó élelmiszertermelés, méhészkedés) érintettek a helyben élő papok – ortodox (felesége a könyvtáros), görögkatolikus, unitárius, református.

A legintenzívebb, profitorientált mezőgazdasági tevékenységet folytató legtöbb gazdaságban a tehéntartásnak, ennél kisebb mértékben a juhtartásnak van kiemelt jelentősége. Az állattartással foglalkozó gazdák mindegyike foglalkozik gabona- és takarmánynövény-termesztéssel is, amelyet főként az állatok takarmányozására használnak fel. A gazdák többsége tejfelvásárló cégeknek adja el a gazdaságban megtermelt tehéntejet, egy kisebb csoportjuk a közeli nagyvárosban értékesíti magánlakásoknál vagy a városi piacon. A juhtartással foglalkozó gazdák saját felvásárló körrel rendelkeznek a juhsajt, gyapjú stb. értékesítéséhez, de a városi piacon történő értékesítésre is van példa. A tehéntejet városon értékesítő háztartások némelyike fóliázással (virág- és zöldségtermesztéssel) is foglalkozik. A kisebb gazdaságok némelyikében az önellátó élelmiszertermelést profitorientáltabb méhészkedéssel kombinálják. E domináns ágazatok mellett akadnak kivételek is, például az extenzív, profitorientált gabonatermesztést folytató gazda, aki állattartással egyáltalán nem foglalkozik. Vagy a magányosan, csupán számtalan kutyája társaságában élő, nyugdíjas éveire a faluba beköltöző értelmiségi nő, akit a faluban kissé különcnek tartanak, és aki szüleitől örökölt jelentős birtokon gazdálkodik úgy, hogy gépparkkal nem rendelkezik, és minden egyes mezőgazdasági művelethez traktoros gazdák szolgáltatásait veszi igénybe.

Az 1990-es években a disznótartásnak volt kiemelt jelentősége. Nem volt ritka az olyan gazdaság, ahol 50 feletti állományt tartottak. Mára a disznótartás jelentősége nagymértékben lecsökkent, a gazdák főként a háztartás szükségletére tartanak sertést.⁴⁷ A vágóhidak hiányában a disznók nehezen adhatók el, az eladásra disznót tartó gazdák egyetlen piaca a faluba érkező kereskedőkből áll. A kereskedők érkezése kiszámíthatatlan, az általuk megszabott árak kevés teret engedtek az alkudozásnak. Az alkalmi eladásokból származó készpénz fontos kiegészítő jövedelmet képez a kisebb gazdaságok esetében, de a tehén és juhtartásra való specializálódáshoz hasonló stabilitást a korábban megnevezett okok miatt nem nyújt, ezért mára már egyetlen gazdaság sem specializálódott disznótartásra. Mindezek ellenére a kereskedőknek történő eladásokból származó jövedelemnek máig van jelentősége a gazdaságok készpénzhasználatában, bár ez a jövedelem a gazdaságok éves jövedelemszerkezetében inkább csak kiegészítő jellegű, és az eladások bizonytalansága miatt gyakran nem is kalkulálnak előre vele. Ha nem sikerül eladni, levágják, „a ház számára elprédálják”, ahogy az egyik gazda mondta. A néhány, maximum 10–15 állományú disznótartás általá-

---

47 Férfi, 80 év feletti. 2013. április 24.

ban az extenzív földművelést/tehéntartást folytató gazdaságokban van, ahol a disznók által elfogyasztott gabona rendelkezésre áll, és amúgy sem adnák el, ezért tartásuk költségeit sem számolják.

A következőkben a mezőgazdasági aktivitásból származó jövedelem fontossága alapján a helyi társadalom három nagy csoportjáról, a *profitorientáltan gazdálkodókról*, a *házi élelmiszer-termeléssel (FSP) foglalkozók* csoportjáról, valamint az önállóan nem gazdálkodó és önellátó élelmiszer-termelést nem folytató csoportokról beszélek. A profitorientáltan gazdálkodók, valamint a házi élelmiszer-termeléssel foglalkozó csoportoknak az általuk követett gazdasági stratégiák, valamint a gazdaságok mérete alapján további alkategóriáit különböztetem meg.

Önállóan nem gazdálkodó és FSP-t nem folytató csoportok

A városról ingázó adminisztratív és kulturális elit. E csoport kivételes helyzetet képez: a helyben élő adminisztratív és kulturális elitől eltérően nem folytatnak önálló gazdálkodást, a helyi közösséghez való tartozásuk kérdéses, bár egyesek közülük már hosszú ideje dolgoznak a faluban, mindenki által ismertek, és beágyazódtak a helyi kapcsolatrendszerekbe.

A településen adminisztratív, oktatási és kulturális téren dolgozó elit jelentős része Kolozsvárról vagy a környékbeli falvakból ingázik. Nem a településen él a tanerő egy része, a körzeti orvos, az állatorvos, a Polgármesteri Hivatalban dolgozó, mezőgazdasági adatokat nyilvántartó hivatalnok („agent agricol”, agrárreferens), a pénztárosnő, könyvelőnő, valamint egy teleház jellegű kezdeményezés (PAPI) két informatikusa. A nagyobb gazdaságok alkalmazásában álló *szolgák* csoportjával együtt ők az önállóan nem gazdálkodók és önellátó élelmiszer-előállításal nem foglalkozók kategóriáját alkotják.

Szolgák. A szolgák az elsősorban extenzív állattartással foglalkozó gazdaságok állandó munkaerőt jelentő alkalmazottai. Általában a falu legnagyobb a 20–30 tehenet meghaladó vagy több száz juhval rendelkező tehenes és juhos gazdaságai foglalkoztatják őket. Egy-egy ilyen gazdaságban általában 1–2 szolga dolgozik. Legfontosabb szerepük az állatok gondozása, de a nagyobb gazdaságok a mezőgazdasági idénymunkák fontosabb munkafázisai során is használják őket, az alkalmilag felfogadott napszámosok mellett. A szolgák általában nem a helyi társadalom lakói közül kerülnek ki, hanem a megye különböző településeiről vagy más megyékből származnak.

A falu egyik legnagyobb gazdaságában 3 szolga dolgozik. Utóbbi gazdaságnak a gazdasszonya arról számolt be, hogy a szolgákra úgy tettek szert,

hogy azok munkát kerestek, „ajánlkoztak”. Előre kialakult havi fizetést kapnak és teljes ellátást, beleértve valamennyi italt és cigarettát, emellett mosnak is rájuk. Az említett gazdaságban a gazdasági épületek közelében épített külön épületben volt a szálláshelyük (az egyik szolgának a családja is ott lakott), a tanyás legeltetések esetében éjjel-nappal kint vannak az állatokkal.

Egy szolga bére az említett gazdaságban havi 700 lej, amihez még hozzáadódik a cigaretta havi költsége (a gazdasszony becslése szerint kb. 3 millió), de egy szolga értéke még egy gazdaságon belül is más és más lehet, attól függően, hogy ő vagy a szülei milyen alkut tudnak kötni a gazdával. Vannak olyan alkuk is, például a már említett gazdaságban, amelyek a pénzbeli fizetség mellett a szolga családjának adott terményt vagy disznót is magukban foglalnak. A szolgák általában nem cigányok, bár cigány szolgálival is találkoztam a településen. Ennek oka, hogy a szolgaság intézménye gyakran szoros életközelséget jelent a gazda családjával és a szolga között, a gazdák kevésbé bíznak a cigányokban. A szolga gyakran együtt étkezik a gazda családjával, együtt dolgozik a háztartás tagjaival. Általánosan hangoztatott vélemény, hogy a szolgák csak a gazdák állandó felügyelete alatt dolgoznak, egyébként „a szolga nem csinál gazdaságot”.

Az agrártevékenységben elsősorban házi élelmiszer-termeléssel (FSP) résztvevő csoportok

Kisgazdaságok

Nyugdíjasok. A nyugdíjasok a helyi társadalom legnépesebb csoportját képezik. Általában egy-két ha földet műveltetnek meg a nyugdíjnak/betegnyugdíjnak a mezőgazdasági munkálatokra való fordításából. A falu szociális munkásának közlése szerint a faluban kb. 80-an részesülnek különböző mértékű fogyatékosági támogatásból. Az idősek közül szinte mindenkinek van nyugdíja, legtöbbjük ún. kollektívnyugdíjat kap. Fennmaradó területeiket bérbe adják a faluban extenzívebb földművelést folytató gazdáknak. A földek után járó állami támogatást a bérbe adott („árenda”) területeik esetében is visszatartják, amelyet szintén a művelt területek költségeinek fedezésére fordítanak. A bér fejében a föld minősége szerint általában bizonyos mennyiségű terményt kapnak, de gyakran a földhasználat fejében a gépekkel rendelkező gazda teljes gépi művelést biztosít a bérbe adó gazda saját művelésében lévő területein. A kapott terménnyel, illetve a saját művelésű földek hozamából néhány disznót, 1–3 tehenet, szárnyasokat tartanak, ezáltal saját, valamint városban élő gyermekeik családjának ételmezését egészítve ki. Gyermekeik családjával időnként besegít a gazdaság munkaszükség-

letébe, ám ez a munkaerő a mezőgazdasági munkafázisok szempontjából egyenlőtlen megoszlású, sokszor kiszámíthatatlan. E csoport esetében a gazdálkodói tevékenység motivációi között meghatározó szerepet foglal el a földhöz és a gazdálkodáshoz szimbolikus tartalmakkal telített attitűddel való viszonyulás (a föld és a gazdálkodás szubjektív felértékeltsége), amelyet a szakirodalom a paraszti gazdálkodás jellemzőjeként tart számon.⁴⁸ A. M. Jervell, az általa kutatott esetben, a mezőgazdasági jövedelmek visszaforgatását a mezőgazdaságba, azaz a pluriaktivitás működtetésének egyik motivációját a földhöz való hagyományos ragaszkodásban látta, amelyre tulajdonosai ugyanakkor a családi narratívum-hagyomány által alátámasztott esetleges „nehéz időkkel” való dacolás „biztosítási stratégiájaként”⁴⁹ is tekintettek.⁵⁰

A nyugdíjasok pár hektár földön, valamint a háztájin történő gazdálkodása a termelés hatékonyságot illetően messzemenően alulmarad a specializáltabb, profitorientált gazdaságokétól. Ezeknek a gazdaságoknak a gépi felszereltsége alacsony szintű, legfennebb szekérrel, ló által húzott ekével, boronával stb. rendelkeznek, de gyakran a lóval végzett munkavégzésért is fizetnek. (Igen gyakran igénybe vett szolgáltatás például pityókaszedéskor a lótartó cigányokkal végeztetett „sorkihúzás” (gyakorlatilag a pityóka speciális kiszántása.)

Ingázók, kereskedők, kisiparosok. A főként Kolozsváron dolgozó ingázók csoportja, kb. 40–50 személy. A férfiak főként építkezéseken gépkeze-

---

48 Lásd például Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest, 1997, 19–20; Gagy József: „Földhöz kötött” mentalitás. In Túros Endre (szerk.): *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1995, 214–222.; Kiss Antal: Magánvállalkozók és a hagyományos értékrend. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, 2002, 89–107.; Kotics József: Gazdálkodói mentalitás és paraszti polgárosodás. Egy régióvizsgálat tanulságai. In uő: *Mások tekintetében*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2001, 109–153.; Szilágyi Miklós: Mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei. In uő. (szerk.): *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, 2002, 7–19. Az „agrártevékenység identitásformáló tényezői”-hez (a hivatkozott szerző fogalmai) részletesebben lásd még: Szabó Á. Töhötöm: *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009, 67.

49 A szerző fogalmai – P. L.

50 Lásd Jervell: i. m. 111.

lökként, sofőrökként, kapusokként,⁵¹ a fiatalabb asszonyok egy csoportja takarítónőként, szakácsnőként stb. dolgozik. Az ingázók egy része a munkaidejükhöz igazított mikrobusz-járatot veszik igénybe, de sokan személyautóval ingáznak, csoportosan, költségkímélő módon.

Az ingázók kiterjedtebb gazdasággal nem rendelkeznek, háztáji gazdaságot azonban fenntartanak, a házak kertjeiben saját fogyasztásra zöldségeket termesztenek, egy-két disznó, néhány szárnyas ezekben a háztartásokban is van. Ritkábban egy-két tehenet is tartanak ezekben a gazdaságokban, főként azok, akik munkaideje rugalmasabb (több portás is van közöttük), vagy munkahelyükön fizikailag kevésbé megerőltető munkát végeznek.

A faluban üzletet, kocsmát működtető kereskedők, valamint a néhány kisiparos (asztalosok, kőművesek) vállalkozásuk, valamint vállalt munkáik után élnek, azonban egy kis méretű gazdaságot maguk is fenntartanak. A többi, elsősorban nem profitorientáltan gazdálkodó csoporthoz hasonlóan mezőgazdasági jellegű tevékenységük célja elsősorban a házilag termesztett élelem biztosítása: zöldségek, krumpli, kukoricaliszt, fehérliszt stb. formájában, valamint a háziszárnyasok, 1–3 disznó, pár darab juh számára szükséges gabona és szalastakarmány előállítás.

Ez a fajta gazdálkodói habitus nem zárja ki a megtermelt főlősleg alkalmankénti eladását vagy olyan terményre való elcserélését, amelyből a gazdaságban hiányt szenvednek. Az állatok tartásához szükséges gabona vagy szalastakarmány vásárlására ritkán kerül sor, gyakoribb, hogy a hiányzó terményt falustársaiktól valamely általuk nyújtott szolgáltatás (fizikai vagy szakképesítést igénylő speciálisabb munka) ellenértékeként számítják fel.

Méhészek. Kb. 7 gazdaságról van szó, románokról és magyarokról egyenest. E gazdaságok fejlődése szempontjából fontos szerepe van egy – a kutatásunk előtt három évvel kiírt – pályázat megnyerésének, amelynek célja a méhészetek fokozatos bővítése, fejlesztése. A pályázat öt évre szól, amely évente 1500 eurós vissza nem térítendő támogatást jelent fiatal méhészek számára. E háztartások nem kizárólagos megélhetését jelenti a méhészet képezte jövedelem. A méhészkedéssel foglalkozók közül hárman is a kulturális elithez tartoznak: a korábbi és a jelenlegi református lelkész, valamint az óvónő családja. A többiek – egy nyugdíjas gazdát leszámítva, aki csak méhészkedéssel foglalkozik – kis méretű gazdálkodást is folytatnak a méhészetek működtetése mellett.

---

51 Hát ez a kapusság, egy kicsi gazdaságot fenn tud tartani, s még van egy fizetése. Tehát nem olyan nagy, de ugye ottan kipiheni magát. Férfi, 60 év körüli, 2013. április 11.

A méhészetek jelentősebb profittermelést eredményezhető méret alatt vannak. A méhészetek jelenlegi méretüket tekintve kicsiknek számítanak, átlagban 20–25 méhcsaláddal rendelkeznek. A legtöbb méhcsaláddal rendelkező méhésznek sincs legalább 50 méhcsaládja. A méhészetek jelenleg a fejlesztés fázisában vannak, amely csupán alkalmi, kis mennyiségű eladást tesz lehetővé számukra. Többségüktől egy nagykereskedő vásárolja fel a mézet a faluban.

Kertgazdaságok

A kolozsváriak. Olyan sárdoki származásúak, akik az 1970-es években költöztek be a városba és a földosztáskor földterülethez jutottak. Az 1990-es évek elején, kb. 2000-ig, az otthon maradt idős szülők segítségével a városi munkahelyből, nyugdíjból származó jövedelemnek a mezőgazdaságba való befektetésével megművelték földjeiket. Hétvégenként fizetett helyi munkaerővel (főként cigány napszámosokkal), Kolozsvárról vitt barátokkal hétvégi gazdálkodás keretében művelték gazdaságukat. Ezáltal a család és felnőtt gyermekeik családjának alapélelmiszer-szükségletét tudták biztosítani (főként lisztet, tejet, disznóhúst, napraforgóolajat). A fölösleget (legtöbbször terményt, gabonát és kukoricát, egy-két disznót, tejet) szülei többnyire helyben értékesítették.

A 2000-es évekre kiöregedtek, meghaltak a mai ötvenes, hatvanas éveiben járó generáció szülei, akik a gazdaság szervezésében és napi működtetésében a kulcsszerepet játszották. Ezek a gazdaságok fokozatosan kezdtek leépülni a helyben maradt szülők, nagyszülők munkaképtelenné válását követő munkaerőhiány, a gépi felszerelés, a magas árú gépi szolgáltatások következtében. Ezek a gazdaságok 2000-ig rendre eladták a nagyobb területeiket, mára el nem adott földjeiket bérbe adják. Nagy részük fenntartja a lakatlanná vált szülői házat, amelynek kertjében zöldségeket termesztenek hétvégi művelés keretében. E házak egy része esetében megfigyelhető, hogy tulajdonosaik (és szintén városon élő felnőtt gyermekeik) hétvégi pihenőházzá alakították, amelyet a begyepesített udvar, a partizáshoz kiépített fedett pihenőhelyek, a ház körül kialakított gyümölcsösök is jeleznek.

Jelen van a saját maguk által megtermelt termény minőségi másságának a gondolata: „más az íze”, „nem permetezzük, csak amennyit éppen kell”⁵². A pluriaktivitás az ő esetükben kielégíti a jelenség Marta Blad által leírt azon aspektusát, hogy az ezt működtető gazdaságok a vidéki élet előnyeit és az állandó munkahely biztonságát együtt élvezhetik.⁵³

52 Férfi, 60 év feletti. Kolozsvár, 2013. március 5.

53 Lásd Blad: i. m. 163.

Cigány háztartások. A házaik melletti kis kerteket a legtöbb cigány család megdolgozza. Saját ellátásra zöldséget, egy-két disznót a legtöbb háztartásban tartanak. A reprivatizációs törvény értelmében a földosztáskor azoknak a cigány családoknak mértek 50 ár földet, amelyek már a szocializmus idején is a településen éltek és dolgoztak a helyi termelészövetkezetben. A cigány családok jelentős része a földosztáskor mért földet eladta, legtöbbjüktől egy tehéntartásra specializálódott cigány gazda vásárolta fel a földet, aki ma már az egyik legnagyobb gazdasággal rendelkezik a faluban. Azok a cigány családok, akik nem adták el a földosztás során kapott parcellájukat, a háztáji élelmiszertermelés kiegészítő részeként művelik meg, főként az egy-két disznó, pár háziszárnyas élelmezése szempontjából elengedhetetlen kukoricát termesztik meg rajta. A lovat tartó cigány családok számára az egy-két ló élelmezésében is kiemelt fontossággal rendelkeznek ezek a területek.

Profitorientáltan gazdálkodó csoportok ⁵⁴

Közepes gazdaságok

Tehéntartásra specializálódott és kombinált gazdaságok. A helyi társadalom legszámottevőbb olyan csoportja, amely a vegetálást meghaladó, extenzívebb gazdálkodást folytat, és jövedelmének legfontosabb forrása az agráriumból származik.

---

54 E csoport fontosabb jellemzőinek szakirodalmi párhuzamaihoz – a teljesség igénye nélkül – lásd Esther Golibrzuch a „piacorientált mezőgazdaság” (*market-oriented agriculture*) fogalma alá besorolt háztartásokat (Golibrzuch, Esther: *Informal activities in rural areas: family situations in farming and day labouring*. In Neef-Stănculescu (eds.): *The Social Impact of Informal Economies in Eastern Europe*. Ashgate, Burlington, 2002, 149–168.; 163–164.), Dumitru Sandu által vállalkozói magatartással jellemzett gazdaság-típust (Sandu, Dumitru: *Cine sunt antreprenorii din agricultura de tranziție? Sociologie Românească*, 1999, nr. I., 33–52.), az Oláh Sándor által „árutermelő gazdálkodási módnak” nevezett gazdálkodói gyakorlatokat (Oláh Sándor: *Gazdálkodásmód és életvitel*. In Uő: *Falusi láttelepek (1991–2003)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004, 25–32.; 31–32.); a Borsos Endre és György István által „nagygazdáként”, valamint „több lábón állókként” jellemzett „stratégia-csoportokkal” (a szerzők fogalmai – P. L.) egyaránt mutatnak közös vonásokat (Borsos Endre – György István: *Gencs: egy erdélyi falu a parasztosodás útján*. In Borsos Endre – Csíte András – Letenyey László (szerk.): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsfordulók a Kárpát-medencében*. MTA Politikai Tudományok Intézete – SZÁMALK Kiadó, Budapest, 1999, 51–90.; 80–81.). E gazdaságtípusok egyik legfontosabb közös jellemzője a többé-kevésbé specializált, piacra való termelés.

Legjelentősebb csoportjukat a csak tehéntartásra specializálódott gazdaságok képezik, kb. 15 gazdaság. Egy kisebb csoportjuk a tehéntartást juh-tartással kombinálja. A kombinált (juh- és tehéntartásra specializálódott) gazdaságok esetében általában 7–10 tehenet és 100–300 db. juhot tartanak. A csak tehéntartásra specializálódott gazdaságok általában nagyobb tehenállománnyal rendelkeznek (10–25 közötti állat), mint a kombinált gazdaságok.

Általában 10–15 ha földterületen gazdálkodnak, a gazdaságok jelentős mértékben gépesítettek, rendelkeznek a földműveléshez szükséges legfontosabb mezőgazdasági gépekkel. A gazdaságukból legfennebb egy-egy speciálisabb, nagyobb értékű gép hiányzik, mint például aratógép vagy kukoricaszedő gép. E speciálisabb jellegű gépi szolgáltatásokat meg szokták fizetni az ezekkel rendelkező gazdáknak.

Általában fiatalabb, 40-es éveikben járó gazdák képezik ezt a csoportot, ahol a mezőgazdasági munkákba a család minden tagja besegít. Külső munkaerőhöz csak ritkán szoktak folyamodni a mezőgazdasági idénymunkák során. E gazdaságok elindulásában fontos szerepet játszott a szülőktől kapott földörökség, valamint épületek, a rendszerváltást követő években a szülők munkájának becsatornázása a gazdaságba szintén kiemelt jelentőségű volt.⁵⁵ Bár ezekben a gazdaságokban is meghatározó szerepe volt a szülőktől örökölt földeknek, gépeknek, gazdasági épületeknek vagy éppen pénzmegtakarításnak, a gazdaságok mára többnyire önállósodtak. A gazdaságok mai szintre való fejlesztése már e fiatalabb gazdák alatt történt az elmúlt 10–15 évben.

E gazdaságok mára többségükben önállósodtak. A gazdaságok gépi felszerelésében, ahogy a többi gazdaság esetében is, nagy szerepet játszott a Caritas pilótajátékon nyert pénz, amelynek segítségével traktort és a mezőgazdasági termeléshez szükséges legfontosabb gépeket vették meg. Az örökölt, saját tulajdonú 2–5 ha földet folyamatos vásárlással mára már megduplázták. A saját tulajdonú földek mellett 2–5 ha földet bérelnek. Terményt egyáltalán nem adnak el, a megtermelt gabonát állataikkal etetik. Kb. 10 gazdaságról van szó, amelyben általában 10–25 tehenet tartanak. A

---

55 Ahogy arról Marsden et. al. beszámolnak, Angliában, az 1980-as években azokban a családi gazdaságokban, ahol a gazdasági tevékenység családi hagyomány volt, a felhalmozódott tőke a gazdasági kihívásokra történő rugalmas válaszadást tett lehetővé banki kölcsönök felvétele nélkül (Marsden, T. K. – Munton, R. J. C. – Whatmore, S. J. – Little, J. K.: Strategies of Coping in Capitalist Agriculture: an Examination of the Responses of Farm Families in British Agriculture. *Geoforum*, Vol. 20, 1989, No. 1, 1–14.; 6.).

gazdaságok legfontosabb jövedelemforrása a tej, amelyet a településen tejösszegyűjtő csarnokot működtető cégek valamelyikének adnak el. A tejfelvásárló cégeknek az előállított tejmennyiség függvényében alakuló árszerkezetében kb. „középen” helyezkednek el.

E csoport tagjai a helyi hatalmi szerkezetnek is meghatározó, de nem a legfontosabb szereplői. E csoport néhány tagja és az adminisztratív elit között jelentős átfedés van, az alpolgármester (felesége a hivatal szociális munkása), a Polgármesteri Hivatal egyik részlegének alkalmazottja (aki egyben az RMDSZ helyi szervezetének a vezetője is, felesége az Aranykúti és Sárdoki Szarvasmarhatartók Egyesületének a titkárnöje) valamint több tanácsost is e csoport tagjai között találunk.

E gazdaságok egy része (kb. 5 gazdaság) az utóbbi években kibővült (a 2009-es terepmunkánkhoz képest is) egy EU-s pályázatnak köszönhetően. A méhészekhez hasonlóan e gazdaságok is a gazdaság méretének növelésére, a pályázat időtartamának 3. évétől pedig 20%-os profitnövekedésére kaptak 7000 euró vissza nem térítendő támogatást. Az általam megkérdezett gazdák ezt az összeget az állatszám növelésére, istálló felújításra, valamint a gazdaságuk gépfelszereléséből még hiányzó mezőgazdasági gépvásárlásra fordították. Ennek elsősorban az említett pályázatról való tudomásszerzés, a pályázat megírásához, a későbbiekben pedig adminisztrálásához szükséges hivatali tapasztalatnak, valamint az ehhez szükséges megfelelő külső kapcsolatok mozgósítása szempontjából van jelentősége. A pályázatról való legfőbb információ ugyanis az RMDSZ megyei szervezetén keresztül érkezett. Az összes pályázatot az RMDSZ Kolozs megyei területi szervezete elnökének a fia, a Kolozs megyei ifjúsági szervezet alelnöke írta, aki sárdoki lánynak udvarol.

E gazdaságokat irányító fiatalabb gazdák egy része jelentős segítséget kap szüleiktől, akik főként a munkájukat csatornázzák be a gazdaságba. Az egyik gazda arról számolt be, hogy amikor sürgősen készpénzre van szüksége, a gyakran kiszámíthatatlan időpontban kifizetésre kerülő mezőgazdasági állami támogatások vagy éppen a késve kifizetésre kerülő tejpénz miatt, időnként kölcsön szokott kérni nyugdíjas szüleitől, akik a nyugdíjpénzt külön kezelik, de teljes munkaerejüket a fiúk által vezetett gazdaságba csatornázzák be. A családtagok munkájának a gazdaságon belüli hasznosulása nemcsak a szűkebb család (a gazda felesége, gyermekei) és a szülei viszonylatában valósul meg. Egy gazdaság esetében egy testvérpár (közülük egyik családost) közös gazdaságot működtetett.

E gazdaságok közös stratégiája, hogy a terményt (szemesgabona) és a takarmányt nem adják el, hanem teljes mértékben feleltetik az állataikkal.

Ily módon az állatoknak nem vásárolnak takarmányt, hanem maguknak termelik meg. A mezőgazdasági termeléshez szükséges műtrágyát, gyomirtószereket viszont vásárolják, általában a közeli Mócson, de vannak, akik ezeket a kolozsvári piacokról szerzik be.

Legfőbb jövedelmük a tejfelvásároló cégeknek helyben eladott tejből származik, a nagyobb létszámú juhot tartó gazdák esetében ehhez hozzáadódik a bárányok eladásából származó jövedelem. A gazdaság anyagi stabilitásának fontos összetevője a saját tulajdonú földek, valamint az állatok után kapott EU-s támogatás, a *szubvenció*. Több gazda is arról számolt be, hogy a tejpénzt szinte teljes egészében a gazdaság működési költségeire fordítják, a gazdaság fenntartásából származó éves profitot tulajdonképpen a saját tulajdonú földek és az állatlétszám után kapott állami támogatás képezi. Három ilyen közepes méretű gazdaságban kalapácsmalom is működik, amelyet tulajdonosaik a mezőgazdasági termelés mellett kiegészítő szolgáltatásként működtetnek.

Piacozók. Kb. 8 gazdaság tartozik ebbe a típusba. Míg az előbbi típusba tartozó gazdaságok a legfőbb értékesítendő terméküket, a tehéntejet a faluban csarnokot működtető cégeknek adják el, a piacozók közvetlenül a fogyasztónak adják el a terméküket. Az értékesítés a kb. kétnapi rendszerességgel a tehéntej Kolozsvárra történő beszállításából áll, amely magában foglalja a felvásárló lakására történő kiszállítást is. Átlagban kb. 100–150 liter tejet szállítanak alkalmanként eladásra a városba. A felvásárlók lakásánál történő eladások mellett időnként asztalt bérelnek a kolozsvári piacon, bár a piacon inkább egyéb termékeket árúsítanak, és csak kivételes esetben tejet.

Minden piacozó gazda rendelkezik egy több év alatt kialakult felvásárló hálózattal, akik a falusi tehéntejnek tulajdonított jobb minőség mellett a szupermarketekben kapható tejnél olcsóbban jutnak hozzá a termékhez. A piacozó gazdák a helyben kapott ár kb. másfél-, kétszeresét is megkapják ily módon. A tej blokkoknál történő értékesítése emellett rendkívül idő- és energiaigényes foglalkozás. A legtöbb olyan gazda, aki helyben, olcsóbban adja el a tejet, kérdésemre, hogy ő maga miért nem választotta az értékesítésnek ezt a módját, leggyakrabban a „piacozás” emberpróbáló aspektusaira hivatkozott. A piacozással foglalkozó gazdák ugyanis ugyanúgy növénytermesztéssel, földműveléssel is foglalkoznak, mint a nem piacozó társaik, mely tevékenység az állatok élelmezése, takarmányozása miatt a rendszer fontos elemét képezi. A növénytermesztés, a gazdaságok működtetése, az állatok gondozása, fejése mellett a tej rendszeres beszállítása a nagyváros-

ba, a vásárlók lakóhelyükön való felkeresése legtöbbször önkiszákmányoló módon történik. E gazdaságok esetében a háztartás több tagja is fő foglalkozásaként dolgozik a gazdaságban.

A többi piacozó gazdaság esetében a városi lakásoknál történő tej eladása egyéb termékekkel egészül ki. Leggyakrabban a tehén- és juhtej házi feldolgozásából származó tejtermékeket (sajt, túró, telemea,⁵⁶ vaj, tejföl) adnak el, de a vásárlók igénye szerint egyéb „falun termelt, házi terméket” is árusítanak (leggyakrabban szalonnát és egyéb „disznóságokat”, szárnyas húst stb.). Ezek a termékek is többnyire az illető gazdaságból kerülnek ki, de nem ritka az sem, hogy ezek a gazdák helyben megvásárolják ezeket a termékeket, majd a „piacozás” során továbbadják őket. E gazdaságok általában 7–10 körüli fejőstehén állománnyal rendelkeznek

E gazdaságok számára elengedhetetlen a személygépkocsival való rendelkezés, e háztartások egy részében a nők is rendelkeznek vezetői engedéllyel. Gyakran férjüket/fiúkat felváltva, vagy kizárólag maguk foglalkoznak a tej beszállításával és értékesítésével.

A fentiekben ismertetett gazdálkodótípustól a piacozók nem csak a termék eladásának stratégiáját illetően különböznek, de a gazdaság input oldalán is számos lényeges különbség figyelhető meg. Elmondásuk szerint a piacozó gazdaságok a többi gazdaságtól eltérően gyakrabban vásárolnak a termés/tejhozam növelését eredményező termékeket: vetőmagokat, műtrágyákat, gyomirtószereket, tápot. Ennek következtében általában kisebb területen és kevesebb állatállománnyal ugyanakkora termékhozamot tudnak előállítani, mint a nem piacozó társaik. Az, hogy a gazdaság működtetésének input oldalán jelentősebb befektetéseket eszközölnek nem piacozó társaiknál, e gazdaságok számára folyamatosan kéznél lévő készpénzzel magyarázható. A nem piacozó gazdától eltérően e gazdaságok készpénzhez való jutása sokkal tagoltabb, a befektetés sokkal gyorsabban megtérül, mint a többi gazdaságtípus esetében, tehát az általuk követett diverzifikációs stratégiák előnye ily módon is megnyilvánul. Ritkábban történik meg az, ami a korábban említett gazdaságoknál egy állandóan felmerülő probléma, hogy a legnagyobb befektetéseket igényelő időszakokban gyakran nem áll rendelkezésükre nagyobb pénzüsszeg, mivel legfontosabb jövedelemforrásuk – a földek és állatok után kapott támogatások, valamint a tejpénz kifizetése – nem mindig esik egybe a tavaszi és őszi előkészítő munkálatok input-igényes időszakával.

---

56 Sós vízbe áztatott sajtfeleség.

A tejet helyben eladó társaikhoz képest több és gyakoribb „input”-ráfordításuk, extraköltségük is van (szállítás, hűtés, a zöldség- és virágtermeszéssel járó költségek, piaci engedélyek, asztalbérlés, autóvásárlás és annak fenntartása stb.).

A piacozó gazdaságok a pénzügyi kalkuláltság, valamint a formális vs. informális viszonyában is eltérnek a nem piacozó gazdaságoktól. Míg a nem piacozó gazdaságok esetében a gazdaságok általában a legkevésbé sem működnek formális alapokon (nincs jogilag bejegyzett formájuk, nem adóznak stb.), addig a piacozó gazdaságok többsége jogi személyként bejegyzett formális háttérrel rendelkezik, adóznak és egészségügyi biztosításuk van. A piacozó gazdaságok pénzügyileg lényegesen kalkuláltabbak, könyvelést vezetnek, ugyanakkor nagyobb adminisztratív tapasztalattal rendelkeznek a nem piacozó gazdaságoknál. Utóbbival magyarázható a pályázatok iránti nagyobb fokú bizalmuk is, a piacozó gazdaságok közül ugyanis többen nyertes pályázattal rendelkeznek.

A piacozó gazdaságok egy része a termékspecializáltság szempontjából is különbözik a többi gazdaságtól. Néhány gazdaság a tej és tejtermékek előállításával mellett fóliázással is foglalkozik, zöldséget és virágot is természetesen eladásra.

Két háztartás a „piacozást” kizárólag tehéntartásra történő specializáltsággal műveli, ők kizárólag tehéntejet adnak el. Ők a többi piacozónál nagyobb állatállománnyal (kb. 20 körüli fejőstehén) rendelkeznek.

Nagygazdaságok

Tehéntartásra specializálódott és kombinált gazdaságok. A nagygazdaságok közül három gazdaság tehéntartásra specializálódott, stratégiakövetésüket illetően nincsenek lényeges különbségek a közepes gazdaságoknál bemutatott, hasonló specializációjú gazdaságoknál. Az előbbi gazdaságoktól az állatállomány és a megművelt földterület a többi gazdasághoz viszonyított nagysága, a gazdaság gépi felszereltségének magasabb foka alapján különböztethetjük meg azoktól. Szarvasmarha-állományuk 30–80 db. között van, minimálisan 50 ha körüli földterületet dolgoznak meg, amelynek jelentős része saját tulajdonban van. Az állattartásra való specializálódás mellett, amely a gazdaság legfontosabb beviteli forrását képezi, a termés függvényében időnként gabonát is eladnak. Az egyik ilyen gazdaságban, amelynek fő profilja szintén tehéntartásból áll, kiterjedt területen napraforgót is természetesen, amelyet egy nagykarolyi és egy aranyosgyéresi gyárnak adnak el előre rögzített szerződéses feltételek mellett. Egy gazdaság – a többitől eltérő módon – kizárólag gabonatermesztésre specializálódott.

Az elmúlt évek során jelentős befektetések voltak, nagy értékű és kapacitású mezőgazdasági gépeket és kiterjedt földterületeket vásároltak.⁵⁷ Saját tulajdonban levő földjeik mellett jelentős mértékű területet bérelnek, főként egykori földbirtokosok leszármazottaitól (akik a földrestitúciós törvényt követően jutottak e területekhez), valamint egyházaktól. E kategóriába a jelenlegi polgármestert, egy cigány gazdát, valamint az egykori, román nemzetiségű erdészt soroltam. A többi gazdasághoz hasonlóan egy portán több generáció munkaereje is koncentrálódik, a gazdálkodás tehát tulajdonképpen nagycsaládi keretek között történik. E gazdaságoknak a többenél sikeresebb birtokkoncentrációjában és vagyonfelhalmozásában korai indulásuk is szerepet játszott, a gazdaság vezetője mindenik esetben az idősebb generációhoz tartozik. A gazdaság fejének a szocializmus idején a lokális társadalomban betöltött kulcsfontosságú pozíciója az átlagnál kiterjedtebb kapcsolati tőke felhalmozását eredményezte (a mezőgazdasági géppark vezetője, erdész, sofőr).

T. B. és fiaik esete. A nagygazdaságokba soroltak közül egy gazdaságban a teheneltartást juhtartással kombinálják, bár a gazdaság fő profilját ebben az esetben is a nagy létszámú fejőstehén tartása képezi. A gazdaságot három család működteti, a szülők és két családos gyermekük. A szülők és fiaik, valamint az egyik meny teljes munkaidejüket a gazdaság működtetésével kapcsolatos munkákra fordítják, a gazdaságon kívüli fizetéssel csak az egyik meny rendelkezik, aki elárúsító az egyik boltban, jelenleg gyermeknevelési szabadságon van. A gazdaságban három szolga dolgozik, ők a gazdasági épületekben számukra külön berendezett szobákban laknak, egyikük családjával. A mezőgazdasági idénymunkák idején a szolgák munkaidején kívül időnként napszámosokat is fel szoktak fogadni.

A körülbelül 80 darab szarvasmarha mellett körülbelül ugyanennyi juhot is tartanak. A gazdasághoz 3 nagy értékű és kapacitású traktor, egy performáns kombájn, illetve további, különböző értékű mezőgazdasági gép tartozik, amelyet egy nagy értékű mezőgazdasági gépek vásárlására kiírt pályázat segítségével vásároltak meg. A faluban egyedülálló módon tagjai a korábban már említett regionális jelentőségű értékesítő szövetkezetnek.

A szülők két-három tehenet a szocializmus idején is tartottak. A gazdaság méretbeli megsokszorozódása az 1990-es évek elején történt, amikor a városban lakó, ott dolgozó fiaik elvesztették munkahelyeiket annál a vállalatnál, ahol sofőrként dolgoztak, és visszaköltöztek a szülői házba.

---

57 A kutatás idején 1 ha jobb minőségű föld ára a 2000 eurót (kb. 9000 lejt) is elérhette.

Ahogy a többi, a tehéntartást juhtartással kombináló gazdaság esetében is, a legfontosabb jövedelemforrásuk a tehéntej eladásából származik. Emellett éves bevételeik között jelentős szerepet játszanak az állatok (szarvasmarhák és juhok) után kapott EU-s és állami támogatások, valamint a saját tulajdonú földterületeik után járó szubvenciók. További fontos jövedelemként jön számításba a bányások eladásából származó jövedelem. A juhtejet nem adják el, a juhok száma alapján járó éves sajtmennyiség fontos élelmiszerként van jelen a család és a munkások (szolgák, napszámosok) étkezésében.

A megtermelt élelem ugyanakkor a nem pénz alapú tranzakciókban fontos szerepet játszik. A szolgák bérének egy része, valamint a földek bérlésének jelentős része nem pénzért, hanem élelemért történik, amelyben a nevelt disznó vagy disznóhús, borjú, szárnyasok, tej, juhsajt, tojás, gabona, krumpli stb. úgy hasznosíthatók a gazdaság befektetései között, hogy nem kell pénzzé tenni őket.

A nagyobb létszámú háztartások esetében, mint ahogy a vizsgált esetben is, ahol 1-3 szolga, valamint a külső munkaerőt igénylő mezőgazdasági munkafázisok során felfogadott napszámosok ételmezése is a háztartáson belül történik, a disznótartásnak is kiemelt jelentősége van, dacára annak, hogy a disznók pénzbeli értékesítése mára elvesztette fontosságát. A földbérlések esetében játszott költségcsökkentő szerepe mellett (amikor a bérelt területekért nem pénzzel hanem a gazdaságban előállított élelemmel „fizetnek”) a disznótartásnak emellett a szolgáltatás intézménye esetében további jelentősége is van: a szolga béréhez gyakran hozzátartozik a gazdaságban évente nevelt disznó.

A három család a termelőeszközöket, a földet és az állatokat közösen birtokolja. A fiúk időnként gépi szolgáltatást nyújtanak a falu lakóinak. Az ilyen „külön munkákból” származó jövedelmet ki-ki magának tartja meg. A jelentősebb horderejű döntéseket többnyire közösen hozzák meg, a végső szót azonban a gazdaság feje, az apa hozza meg.

A többieként eltérő módon a gazdaságban megtermelt tej több napi tárolására alkalmas hűtőberendezéssel rendelkezik, amely a gazdaság saját tulajdonát képezi. A hűtőberendezésnek egy speciális helyiség ad otthont, amely rendelkezik a legalapvetőbb higiéniai és infrastrukturális felszereltséggel (víz, villany, csempézés). Ugyancsak a gazdaság saját tulajdonát képezi a tej tárolására, hűtésére szolgáló medence („bazin”) és tartozékai. A csarnok felszerelését, berendezéseit ez a gazdaság a szövetkezet segítségével vásárolta meg. Mivel a szövetkezet e speciális berendezéseket nagyobb tételben vásárolta meg a hozzá tartozó gazdaságoknak, lényegesen alacso-

nyabb áron jutott hozzájuk és adta tovább tagjainak, mintha azok önállóan kezdeményezték volna ezeknek a berendezéseknek a megvásárlását. A tejet, mint azt korábban említettem, a szövetkezet által kialakított magasabb áron az egyik, helyben egyébként saját tulajdonú gyűjtőcsarnokkal rendelkező cégnek adják el.

A gazdaság működtetéséhez szükséges input-forrásokat szinte kizárólag a szövetkezet segítségével szerzik be, amely nagyvásárlóként kedvezőbb áron jut hozzá a különböző vegyipari termékekhez, vetőmagokhoz, termelőeszközökhöz stb. A szövetkezet emellett hitelkeretet is biztosít részvényesei számára oly módon, hogy a vásárolt javakat a gazdaságnak nem kell azonnal kifizetnie, azt a szövetkezet a tejpénz visszatartásából vonja le. A gazdaság számára ez különösen a nagymértékű befektetést igénylő tavaszi és őszi mezőgazdasági idénymunkálatok idején előnyös, amikor a gazdaságok többsége a már említett okok miatt pénziánnal küszködik.

A gazdaság gépparkjának helyi viszonylatban performáns gépekkel való felszereltsége mellett az állatok gondozásával kapcsolatos jónéhány műveltenben a legelavultabb módszerekkel és eszközökkel dolgoznak. A gazdaságban ezért a nagy teljesítményű mezőgazdasági gépek mellett lovat, sőt szamarat is tartanak. A gazdasági épületek, istállók, gépszínek, magtárak, mint a faluban csupán egy-két kivétellel, saját készítésűek, hevenyészettek és túlterheltek. A gazdaság további növekedésének legnagyobb akadálya az istállók hiánya. A meglévő istállóhelyiségek például úgy készültek, hogy a régi istállóépületet kibővítették néhány újabb helyiséggel, amelyekbe kényszerűségből összezsúfolták állataikat. A vizet távolról szállítják, az állatok takarítása emberi erővel történik.

A gazdaság az átlagosnál sikeresebbé válásához az a körülmény is közrejátszott, hogy a falu végén lévő szülői ház körül nagy kiterjedésű, feldarabolatlan területtel rendelkeznek, amely lehetővé tette a gazdaság térbeli kiterjesztését (színek, garázsok, istállók építését). A tehéneknek a gazdaság közelében való legeltetése és őrzése, a legelők közelségéből kifolyólag költségkímélő javítása/karbantartása (például ganézhatóság a költséges műtrágyavásárlás helyett) a gazdaság számára ugyancsak pozicionális előnyt képez a többi gazdasággal szemben. A porta körüli legelőket szakaszosan legeltetik (villanypásztor segítségével), megóvva ily módon a legelőiket a túllegeltetéstől.

A földeken megtermelt terményt, mint ahogy a többi gazdaság többségében is, feletetik az állatokkal. A nagyszámú állatállományuk miatt időnként vásárolni is kényszerülnek terményt (főként kukoricát, lisztet, korpát, napraforgómag alapú tápot). A terményt nem más helybéli gazdától, hanem a szövetkezettől vásárolják meg.

Kb. 10 ha saját tulajdonú legelővel rendelkeznek, amelyből 7 hold a porta közelében fekszik. További kb. 30 ha saját szántójuk van. Emellett különböző személyektől további kb. 30 ha szántót bérelnek. Elmondásuk szerint az évi profitot a gazdaság fejlesztésére fordítják, általában valamely hiányzó gépet vásárolnak belőle.

Juhos gazdaságok. A településen három juhtartásra specializálódott gazdaság is van, amelyek állományában 500 és 1000 közötti juh van. A juhtartás állami támogatásának mértéke magasan kiemelkedik a más mezőgazdasági tevékenységekre jutó állami támogatások közül. E gazdaságok a tehéntartásra specializálódott gazdaságokhoz hasonlóan szintén foglalkoznak földműveléssel is. Bár az általuk megtermelt takarmány legtöbbször nem elég az állatok takarmányozására, és vásárolni is kényszerülnek, az általuk megtermelt termény költséghatékony megoldást jelent a gazdaság éves befektetései között. Ezzel magyarázható, hogy legelők bérlése mellett szántóföldeket is bérelnek, a többi, jelentősebb gazdasági tevékenységet folytató gazdához hasonlóan rendelkeznek a mezőgazdasági műveléshez való legfontosabb gépekkel. Legfontosabb jövedelmük az állatok után járó szubvenció, a bárányok, valamint juhtej-termékek eladása. A két legnagyobb gazda apa és fia, akik azonban külön juhsereget tartanak fent, és külön is gazdálkodnak. A fiatalabb gazda felesége állandó asztalt tart fenn a városi központi piacon, ahol maga árulja juhtejből készített termékeiket. Az idősebb gazdától egy kereskedő vásárolja fel a sajt nagy részét, alkalmanként sárdokiak vagy a szomszédos falvak lakói is szoktak sajtot vásárolni tőlük, főként a faluban hétfőként tartott hetipiac alkalmával.

A faluban zajló intenzív mezőgazdasági aktivitás miatt (főként a tehéntartó gazdák legelőigénye miatt) kevés juhlegelő van a sárdoki határban. A legelők hiánya következtében az egyik juhász a szomszédos település juhlegelőinek jelentős részét is kibérelte. Mindhárom juhos gazda tart szolgákat.

Gabonatermesztésre specializálódott, „külön utas” gazdaság – András⁵⁸ esete. A faluban az egyetlen gazdaság, amelynek legfőbb jövedelme a gabonatermesztésből származik, gazdasági orientáltságának sajátos volta mellett számos más aspektusból is egyedinek számít a falu többi gazdasága között. A következőkben e gazdaság létrehozásának történetét és gazdasági stratégiáit ismertetem.

András 42 éves. 1993-ban vált munkanélkülivé, amikor a városi szabóság, ahol dolgozott, már csak alig valamivel több fizetést nyújtott, mint amit

a napi ingázásra költött. Otthon folytatta a szabómesterséget, időnként napszámba ment.

1994-ben a Caritason nyert pénzen a helyi SZMT privatizálása során vásárolt egy kis kapacitású, működésképtelen traktort. Ekkor még nem gondolt a gazdálkodásra, a traktorral a gépek iránti hobbiját töltötte ki. Két évig szerelte, jelentős gépészeti változtatásokat, fejlesztéseket hajtott végre rajta, minekutána a rendbetett, számos extrával felszerelt traktort (amely a rápakolt innovációk miatt a média és az eredeti gyártó figyelmét is felkeltette) vásárlási árának többszöröséért eladta.

1999-ben a feljavított traktorért kapott pénzért egy újsághirdetés alapján egy nagyobb kapacitású traktort és a hozzá való tárcsát és ekét vásárolt, és gépi szolgáltatást kezdett nyújtani az azt igénylőknek, valamint megdolgozta néhány ár saját földjét is. Az első 2–3 ha saját művelést 2004-ben kezdte el. A gépi szolgáltatásnyújtással, valamint az alkalmi, feketén művelt szabósággal szerzett pénzen fokozatosan további gépek, valamint föld vásárlásába fogott. Gazdaságának jelentékenyebb fejlődését leginkább a földhiány akadályozta, nem tudott egyszerre jelentősebb területet vásárolni, mivel ritka az eladó föld a faluban, és azért is jelentős konkurencia van.

Mára már 6 traktorral rendelkezik, ebből 4 működőképes, kettő nagyobb értékű (tízezer euró fölötti), egy aratógéppel, hat ekével, tárcsákkal, gyomirtató géppel, műtrágyaszórával, utánfutóval. A traktorokat használtan vette, maga javította fel őket (kettőt Svédországból hozatott). Gépparkjának két legnagyobb értékű gépe a kukoricaszedő, kóró szacsázó kombinált rendszerű gépek, amelyek közül az egyik ipari teljesítményű munkavégzésre is alkalmas, és amelyek együttes értéke több, mint 40 000 euró (újan vette őket), amely a teljes géppark általa becsült értékének 40%-a. (Becslése szerint gépeinek jelenlegi értéke kb. 100 000 euró.) A gépek vásárlásához semmilyen támogatást nem használt fel, és banki kölcsönhöz sem fordult. Az ipari kapacitású kukoricaszedő gépének vásárlásakor az összeg 70%-át fizette ki, a fennmaradó 30%-ot havi 1500 eurós részletekben törleszti kamatmentesen, szigorú szerződéses feltételek mellett: havi három hónapi törlesztő részlettel való elmaradása esetén a cég jogosult bírósági tárgyalás nélkül elszállítani a gépet.

Évek óta csupán alkalmszerűen dolgozik gépeivel más gazdáknak, amely a kereslet csökkenésével magyarázható: az extenzív gazdálkodást folytató gazdaságok mindenike rendelkezik mára a legalapvetőbb gépekkel, a szolgáltatásért folyamodó, kis léptékben gazdálkodók által képezett kereslet megoszlik a többi, jól felszerelt gépparkkal rendelkező gazdaság között.

András jelenleg közel 20 ha földet dolgoz, amelyből 12 ha saját tulajdonát képezi, a többit bérlí. A földjein gabonaféléket termeszt. 2012-ben el-

adásra volt kb. 80 000 kg szemes gabonája, ezenfelül további 20 000 kg-ot a felesége által gondozott 12 disznó éves tartására hagyott meg. A szemes gabonát kg-ént 1,3 lejért, a csöveskukoricát 1 lejért árulta. Saját számításai szerint egy ha föld megdolgozása teljes gépi művelés (beleértve az intenzív gyomirtózást és műtrágyázást, és a vetőmagok vásárlását is) esetén kb. 2000, maximum 2500 lejbe kerül, amennyiben a saját munkáját, a föld bérelti díját, valamint a gépkopást nem számolja.

2011-ben egy ha területen 6500 kg csöveskukoricája termett, amelyet a legrosszabb árfekvés esetén is 1 lej/kg-ért tud eladni. (2012 tavaszán, amikor nála jártam, még kb. 25–30 tonna eladó gabonája volt.) Számításai szerint így a 20 ha földjén egy év alatt kb. 80 000 lej körüli tiszta jövedelme lesz (kb. 18 000 euró). 2012-ben növelte a megművelt területei méretét, reményei szerint átlagos termés esetén 2013-ban kb. 100 000 kg termésre tudja feltornászni éves hozamát. Profitként marad meg emellett a saját tulajdonban lévő földjei után kapott földalapú támogatás, évente kb. 2000 euró.

Földet 10 különböző tulajdonostól bérel. A bérelt földek költségét azért nem számolta, mivel nem pénzzel, hanem terménnyel fizet a tulajdonosoknak: 1 ha föld évi használatáért 300 kg gabonát. Egyetlen alkalmat említett, amikor pénzzel fizette a bért, akkor 200 lejt fizetett egy hold föld 1 évi használatáért. A bérleményként adott gabona értékét eladásként könyveli el. A gazdasága számára ugyancsak költséghatékony megoldást jelent, hogy a gépek karbantartásában alkalmanként plusz kezet nyújtó falubeli munkájáért nem pénzzel fizet, hanem kölcsönadja gépeit, hogy megművelhesse vele földjeit.

Felvásárlói a település és a régió legnagyobb gazdaságai, főként juhászok, akik az állatok téli takarmányozásának kiegészítésére vásárolnak nagy tételben gabonát tőle. Néhányszor megpróbálta a régió különböző falvaiban lévő heti piacokon is értékesíteni, de az eladása jóval alulmaradt várakozásainál, alkalmanként csupán 5–6 zsákkal tudott eladni. Mint mondta, nincs is nagy szüksége rá, ahogy ipari méretű felvásárlókkal kötött szerződésekre sem, mivel a megtermelt gabonáját így is el tudja adni.

Kb. három éve legnagyobb mértékben kukoricát termeszt, eladásainak legnagyobb része ennek eladásából származik. Nagy tételű (tonnás) eladás esetén a gabonát kérésre meg is őrli egy nagy kapacitású, traktor által hajtott malommal (amely szemes gabonát és csöveset egyaránt képes megőrlni), és a település 30-40 km-es körzetében házhoz is szállítja. Ennek árát külön nem számítja fel, de input költségként számolt vele a hektáronkénti ráfordítás költségeinek kiszámolásakor. Szolgáltatásszerűen, pénzért nem szokott másoknak őrlni, csupán akkor, ha valaki gabonát vásárol. Eladása-

inak fokozása érdekében nyújtott extra szolgáltatásokat a Brian W. Ilbery által definiált strukturális diverzifikációs stratégiák körébe sorolhatjuk, olyan „marketingfogás” lévén, amely új értéket ad hozzá a vállalkozáshoz.⁵⁹ A nagy tételű vásárlásokkor történő kiszállítás mellett a házatól is szoktak gabonát vásárolni. (Ottjártamkor éppen érkezett egy vevője, aki vetőmagnak vásárolt néhány zsák gabonát.)

Helyi viszonylatban az átlagosnál felszereltebb gépparkja ellenére gépeit nem tudja megfelelő módon kihasználni. Annyi földet nem tud vásárolni vagy bérelni, hogy a jelenleginél jelentősebben nagyobb volumenű termeszést végezhesen, szolgáltatásra pedig, mint már említettem, csak elvétve van igény. Számításai szerint gépparkjának jelenlegi felszereltsége mellett kb. 100 ha föld megdolgozásával, 2–3 alkalmazottal tudná kihasználni a gépeket.

A megfelelő kihasználtság alatt lévő, bizonyos tekintetben „túlfelszerelt” gépparkja mellett másrészt a hatékonyabb termelés megvalósítását akadályozó egyéb infrastrukturális hiányokkal küzd, amelyek beszerzése több tízezer eurós azonnali inputráfordítást jelentene, amelyre azonban jelen körülmények között nincs lehetősége. Egyik legnagyobb problémája, hogy a nagy mennyiségű termesztett gabona tárolására csupán improvizált raktárai vannak, amely miatt a termény huzamosabb ideig történő raktározása csak annak fokozatos minőségi romlása miatt lehetséges. Az épületek hiánya a gépek megőrzése, javítása esetében is nagy problémát jelent, jelenleg kényszerűségből az udvarán, a ház körül, az út szélén tartja őket. Számításai szerint egy korszerű raktár építése kb. 30 000 euróba kerülne, míg a célnak minimálisan eleget tevő beruházás is belekerülne 10 000 euróba. Ugyancsak nagy problémát jelent, hogy gabonáját csupán improvizált módon, egy személygépkocsival vontatott túlterhelt utánfutóval tudja vevőinek kiszállítani. Elmondása szerint egy megfelelő teherjarmű beszerzése, amellyel távolabbi helyekre is el tudná nagy mennyiségben szállítani a gabonáját, újabb 10 000 euróba kerülne.

A közeljövőben kénytelen lesz egy újabb aratógépet vásárolni (kb. 30 000 euró), mivel a jelenlegi meglehetősen elavult, 15 éve vásárolta, már akkor is használtan. Gazdasága termelékenységének jelentősebb növeléséhez tehát kb. 50–70 000 euróra lenne szüksége.

A gazdaság input oldalán jelen lévő forráshiány mellett Andrásnak a mindennapi életvezetés terén is jelentős kiadással kell számolnia: házat kell építenie. Néhány évvel ezelőtt vásárolt ugyan egy régi építésű, kis méretű,

---

59 Lásd Ilbery: i. m. 210.

alacsony mennyezetű parasztházat telekkel, amely azonban meglehetősen szerény lakhatási körülményeket biztosít, már a vásárlás pillanatában is csupán átmeneti megoldásnak tervezte. Egy új ház építéséhez kb. 50 000 euróra lenne szüksége.

A gazdaságok nagy részéhez hasonlóan őt is jellemzi a formális kötődésként való ódzkodás (szerződéskötés ipari szereplőkkel, pályázatok, a gazdaság formális alapokra való helyezése, bankkölcsön). Ezen attitűd kialakulásának legitim voltát élettörténetében számos epizóddal támasztotta alá. Például: amikor az 1990-es évek végén egy gépvásárlásra kiírt államilag támogatott kölcsönt csak úgy kaphatott volna meg, ha a traktorával vállal garanciát, amelyet azonban reális értékének töredékére értékelt volna fel a hitelt nyújtó intézet. Egy másik története szerint a piacozással foglalkozó testvérével közösen vásároltak egy autót, a kedvezőbb adózási feltételek miatt a testvére PFA-t nyitott, amelyet aztán csak nagy nehézségek árán, jelentős ráfizetéssel tudtak megszüntetni. Ehhez hasonló tapasztalatai miatt még akkor sem akarta gazdaságát formális alapokra helyezni, amikor az 1990-es évek végén a rendőrség határozottan fellépett a faluban azért, hogy a gépi szolgáltatást végző gazdák jövedelmük alapján adózzanak. Inkább vállalta a büntetést, majd a helyi rendőr megvesztegetését. Az 1990-es évek elején a faluban bankkölcsönből épített disznóhizlalda tulajdonosának bukása, valamint egy másik gazda kudarca, aki tehenészetébe bukott bele szintén bankkölcsönből, ugyancsak azt az elhatározást erősítette meg benne, hogy semmilyen körülmények között nem megy bele adósságba.

A gazdaság input-tényezőink beszerzése során csupán rövid lejáratú hiteleteket szokott vállalni, azokat is csak olyan formában, hogy az összeg 70–80 százalékát előre kifizeti, a fennmaradó összeget pedig eladásai után származó készpénzhez jutás során törleszti.

András gazdaságát csak úgy tudta a jelenlegi szintre emelni, hogy egyéb igényeit a minimálisra szorította. Bár sárdoki viszonylatban jelentős megvalósítást tudhat a háta mögött, az általa bejárt út számos ponton eltér a faluban nagygazdáknak számító gazdaságok létrejöttének több közös elemet tartalmazó mintájától. A kései indulás (a többihez képest kb. tízéves késéssel alapította meg a gazdaságát), a jelentősebb szülői örökség hiánya (földek, lakóház, erdő,⁶⁰ termelőeszközök) a gazdaság fejlesztésének akadályait képezik. Az állattartásra specializálódó gazdaságoktól teljesen eltérő stratégiát folytat, amely egy korábban betöltetlen piaci szegmens (*niché*) betöltését tette lehetővé számára. A személyes kompetencia (hobbiból kifejlődő

---

60 Mivel erdőt sem örökölt, kénytelen volt másfél hektár erdőt is vásárolni.

gépészeti jártasság és innováció), a többi gazdaságnál kalkuláltabb mentalitás (informális könyvelést végez), a marketing-elem jelenléte a gazdaság output oldalán, a folyamatos önképzés (gépészeti és mezőgazdasági szakkönyvek beszerzése) gazdasága sikeressé válását eredményezte. Számos újítása mellett András esetében is továbbél a több paraszti hierarchiarendszer mentális berögzöttsége, amely a falu társadalmában a személy helyét családjának több generációra visszamenő gazdasági sikerei alapján jelölte ki. Én például mondhatni, hogy egy csóró ember vagyok a faluban. (...) *Nem vagyok az első gazdák közt, hanem a másodrendű gazdák közt vagyok.* – válaszolta arra a kérésre, hogy helyezze el magát a falu vagyoni és presztízs-hierarchiájában.

Összegzés

Csák László és Kiss Dénes kvantitatív módszerrel végzett vizsgálatának eredményei a Hargita megyei falusi gazdálkodás változásairól és jelenlegi helyzetéről számos kapcsolódási ponttal rendelkeznek az általam vizsgált jelenségekkel való összehasonlításhoz. Eredményeik közül hármat emelnék ki, amelyek a sárdoki gazdálkodói magatartást és agrártermelési formákat is jellemzik: 1. a Hargita megyei gazdaságok szinte kivétel nélküli „agrárérinitettsége”; 2. az elmúlt időszakban egy lassú birtokkoncentráció következett be a gazdasági specializálódást végrehajtó gazdaságokban; 3. a plurikativitás magas foka (az általuk vizsgált Hargita megyei falvakban a gazdálkodók csupán 14%-ának jövedelme származott kizárólagos módon az agráriumból, míg a többieké a pluriaktivitás jelenségébe sorolt egyéb jövedelmekből származik, vagy egészül ki azokkal)⁶¹. Bár kvantitatív méréseket nem végeztem, és csupán megfigyelésekre hagyatkozhatok, úgy tűnik, hogy e tendenciák Sárdok esetében is jelen vannak.

Bizonyos mennyiségű saját használatra történő élelmiszer előállításában a településen élők mindannyian részt vesznek (értelemszerűen a faluba naponta ingázó adminisztratív és kulturális elit nem). A nem élelmiszertermeléssel foglalkozó, a mezőgazdasági termelés újabb formáival a településen csak elvétve lehet találkozni (a piacozó gazdaságok virágkertészete és zöldséges fóliája, az egyik tehéntartó nagygazdaság szerződéses keretek között történő napraforgó-termesztése). Ilyen értelemben a Brian W. Ilbery által definiált *mezőgazdasági diverzifikáció* nem tartozik a domináns gazdasági stratégiák közé. Gyakoribbak viszont a *strukturális diverzifikáció* Brian

61 Csák László – Kiss Dénes: *A mezőgazdasági tevékenység és a területhasználat dinamikája Hargita megyében*. Kézirat, 2013.

W. Ilbery általi értelemben vett formái:⁶² az új értékhozzáadás a megtermelt élelmiszer házi feldolgozásával és piacra juttatásával (a piacozó gazdaságok esetében, a gabonatermesztő gazdaság „extra” szolgáltatásai a termény megőrlésével és házhoz szállításával).⁶³ Bár a piacozó gazdaságok egy gazdaságilag aktívabb, pénzorientáltabb gazdasági aktivitást folytatnak, amelyben számos újítás, „modernizálódás” is megfigyelhető, a rendszer valójában egy hagyományos mintára épül rá. A szocializmus idején, de még a rendszerváltás után sem volt ritka, hogy busszal utazó öreg emberek átalve-tőjükben néhány liter tejet vittek eladásra a városba.

A sárdoki gazdálkodói stratégiákban szintén a pluriaktivitás a domináns gazdálkodói magatartás. Ahogy azt Marta Blad kimutatta, e jelenség az Európai Unió más országaiban is növekvő tendenciát mutat, amelyben az európai uniós támogatások nem kis szerepet játszanak, és amelyekről azt állítja, hogy elsősorban „nem a fejlődést segítik elő, hanem a fogyasztást támogatják és a jelenlegi előnytelen agrárstruktúrát tartják fenn”.⁶⁴

A pluriaktivitást egymástól némileg eltérő motivációk működtetik a különböző típusokként bemutatott gazdaságok esetében. A nyugdíjas gazdák esetében a nyugdíj, betegnyugdíj, szociális támogatás és a földalapú európai uniós támogatás beforgatása a gazdaság költségeibe, a géppel végzendő tevékenység ilyenképpen való finanszírozása a földhöz való ragaszkodásra, a gazdálkodásra való mentális beállítódásra utal. E gazdálkodói habitus elsősorban nem profitorientált (bár a fölös termék alkalmi eladása nem kivétel-szerű), hanem önellátó élelmiszertermelésre koncentrál. Az ily módon megtermelt élelmiszer elajándékozása – többnyire, de nem kizárólagosan városban élő, családos gyermekeknek – fontos szociális funkciókat tölt be, hasonlóan a Smith és Jehlička csehországi és lengyelországi kutatási eredményeihez: „Ezek a gyakorlatok családi és baráti hálózatokon keresztül működnek, nagyvárosokban ugyanúgy, mint rurális vidékeken, meghaladva a rurális/urbánus elkülönülést.”⁶⁵ Az élelem fejében az idős szülők alkalmanként hétvégi látogatások formájában gyermekeik, unokáik látogatására és munkájára számíthatnak. A továbbadott élelem ugyanakkor gyermekeik

---

62 Ilbery: i. m.

63 Kérdéses, hogy az egyik juhos nagygazdaság sajtelőállítását idesorolhatjuk-e, mivel a hagyományos juhászathoz mindig is hozzátartozott a juhtej feldolgozása, diverzifikációról ezért ez esetben legfeljebb a termékeknek közvetlenül a városi piacra való eljuttatása miatt beszélhetünk, mint a termékértékesítés új konjunkturális helyzetet teremtő formájáról.

64 Blad: i. m. 164.

65 Smith–Jehlička: i. m. 25.

háztartási költségeit nem elhanyagolható módon csökkenti. A gazdálkodásra való képesség mindemellett identitás-funkcióval is rendelkezik az idős emberek számára.⁶⁶

I. Gidarakou és szerzőtársai a görögországi kisméretű családi gazdaságokat elemző tanulmányukban fogalmazzák meg azt a dilemmájukat, hogy „a plurikatívitás a családi gazdaságok túlélési és kontinuitási stratégiaként való jelentősége miatt áll fenn, vagy annak a ténynek köszönhetően, hogy a gazdálkodó népesség fokozatos csökkenése során mindig van egy csoport, amelyik lemond a gazdálkodásról a pluriaktivitásban való részvétele révén?”⁶⁷ A szerzők a plurikatívitás és az agrártevékenység öröklés közötti összefüggéseket vizsgálva arra a következtetésre jutottak, hogy „miközben a plurikatívitás a törekeny agrárstruktúrák keretében nem támogatja az öröklést, nem bizonyított, hogy az exodus irányába vezető lépés lenne”.⁶⁸ A sárdoki gazdákkal készített interjúkból az derül ki, hogy a pluriaktivitás jelensége nem a gazdálkodás fokozatos felhagyásának állomását jelenti, amelynek lehetősége a korábban idézett görög vizsgálat esetében felmerült. A munkahelyről, nyugdíjból, szociális támogatásból származó jövedelem mezőgazdasági befektetésekre való felhasználása a gazdaságok működtetésének a Joe Smith és Petr Jehlička által jelzett „csendes fenntarthatóság”⁶⁹ aspektusára utal. Ez különösen a közepes gazdaságokként leírt típusra igaz, amelyek az elmúlt években jelentős fejlődésen, növekedésen mentek keresztül. A munkahelyről származó jövedelmeknek a mezőgazdasági tevékenységre való fordítása a gazdaságok működtetésének és fejlesztésének legfontosabb forrása e gazdaságtípus esetében.

A sárdoki gazdaságok esetében a rendszerváltást követően a mezőgazdaságilag hasznosítható területek esetében fokozatos birtokkoncentráció következett be. E folyamat a rendszerváltást követő években föld eladások-vételek formájában nyilvánult meg, az ország EU-integrációját követően főként a föld informális bérbeadása formájában. A faluban földdel rendelkező csoportok közül legtöbben az előregedő, nyugdíjas családok, valamint a Kolozsvárra beköltözötték közül csökkentették le megművelt területeik

---

66 Hasonlóan ahhoz, amit Mohay Tamás a csíksomlyói búcsújáró helyen a meredek keresztutat többször is végigjáró idős emberek életerőt, önállóságot kifejező identitás-funkciójáról ír. Lásd Mohay Tamás: *Moldvai magyarok pünkösdkor Csíksomlyón*. In Molnár Ádám (szerk.): *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány*. I., Molnár Kiadó, Budapest, 2005, 173–186.; 182–183.

67 Gidarakou et. al.: i. m. 152.

68 Gidarakou et. al.: i. m. 158.

69 Smith–Jehlička: i. m.

nagyságát. Az aktív agrártevékenységet folytató sárdoki gazdaságok jelenleg egyik legnagyobb problémája a földhiány (a jelentősebb fejlesztéseket akadályozó forráshiány mellett).

A megművelt földterület méretének csökkentése a földek eladása vagy bérbeadása ellenére saját használatra vagy elajándékozásra, cserélésre történő élelmiszer előállításal a kolozsváriakként említett csoport is foglalkozik a házak kertjében lévő néhány ár területen. Ugyanúgy, ahogy a nyugdíjasok csoportja is a saját művelésre meghagyott 1–2 hektárnyi helyen vagy a házak kertjeiben. A szakirodalomból ismerünk olyan példákat, ahol a sárdokihoz strukturálisan hasonló helyzetben, a vidéktől nem túl távoli urbanus centrumban élő földtulajdonosok pluriaktivitás formájában részidős gazdálkodást folytatnak.⁷⁰

A sárdoki családok ugyanakkor a gazdaságok fejlesztéséhez a legritkább esetben sem fordulnak banki kölcsönhöz, a fejlesztések forrása ezért a gazdaságból származó jövedelmek visszaforgatása a gazdaságba, illetve plurikativitásból származik.

A ma aktív gazdálkodást folytató fiatalabb gazdák közül a gazdálkodást elköteleződésből választók mellett természetesen vannak olyanok is, akik az 1990-es években megszűnő vagy rosszul fizető városi munkahelyek következtében kényszerstratégiaként választották. A középfokú iskolai végzettséggel vagy mesterséggel nem rendelkező, otthonmaradt gazdák számára a gazdálkodás szintén alternatíva nélküli kényszerpálya volt.

Úgy tűnik, hogy Romániában a többi posztoszocialista ország többségétől eltérően a rurális vidékeken zajló házi élelmiszer-előállításban sokkal több köze van a költségkerülő, önellátásra koncentráló magatartásnak, mint a Jehlička és Kostelecký által vizsgált cseh esetben,⁷¹ bár az szintén kérdéses, hogy ez csak a szegények stratégiája lenne, ahogy azt Alber és Kohler állítják.⁷² A termény- és élelmiszer-felhasználásra vonatkozó kérdéseimre adott válaszokban csupán a városban lakó, a településen háztáji gazdálkodást folytató „kolozsváriak” esetében fordult elő az agrártevékenység motiválása között a hobby-jelleg, valamint az élelmiszer egészséges, csak a legszükségesebb megszerezésének „kvázi-bio” gondolata. Bár a házi élelmiszer-előállítás általuk leírt egyéb aspektusai mellett a kolozsváriak pluriaktív

70 Lásd Gidarakou et. al.: i. m. 158.

71 Jehlička-Kostelecký-Smith: i. m.

72 Lásd Alber-Kohler: i. m. Egy Kis-Küküllő menti településen párhuzamosan végzett kutatásom tapasztalata szerint a faluban éppen a legszegényebb cigányok maradnak ki a házi élelmiszer-előállítás lehetőségéből azáltal, hogy nem rendelkeznek termőterülettel és a földműveléshez szükséges eszközökkel.

stratégiájának elsődleges motivációja a házi élelmiszer-előállítás költséghatékonyasága. A házi élelmiszertermelés főként Joe Smith és Petr Jehlička által említett egyéb kulturális motivációi – például altruizmus, megosztás, csere⁷³ – az elsősorban nem profitorientált nyugdíjas gazdálkodók esetében is fontos motivációs tényezőt képez.⁷⁴

Felhasznált irodalom

Alber, Jens – Kohler, Ulrich: Informal food production in the Enlarged European Union. *Social Indicators Research*, Vol. 89. 2008, 113–127.

Borsos Endre – György István: Gencs: egy erdélyi falu a parasztosodás útján. In Borsos Endre – Csöte András – Letenyei László (szerk.): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsfordulók a Kárpát-medencében*. MTA Politikai Tudományok Intézete – SZÁMALK Kiadó, Budapest, 1999, 51–90.

Blad, Marta: Pluriactivity of farming families – old phenomenon in new times. In Andrew Fieldsend (ed.): *Linking competitiveness with equity and sustainability: new ideas for the socio-economic development of rural areas*. Rural areas and development – vol. 7. European Rural Development Network, University of Debrecen, Warsaw, 2010, 155–165.

Csák László – Kiss Dénes: *A mezőgazdasági tevékenység és a területhasználat dinamikája Hargita megyében*. Kézirat, 2013.

Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.

Fuller, Anthony M.: From Part-time Farming to Pluriactivity: a Decade of Change in Rural Europe. *Journal of Rural Studies*, Vol. 6, 1990, No. 4, 361–373.

Gagy József: „Földhöz kötött” mentalitás. In Túros Endre (szerk.): *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1995, 214–222.

Gidarakou, I. – Kazakopoulos, L. – Koutsouris, A.: Pluriactivity and succession in small family farms: The case of two less favoured areas in Greece. In Cristóvão, Artur (coord.): *Farming and rural systems research and extension. European Farming and Society in Search of a New Social Contract – Learning to Manage Change*. (Pre)Proceedings of the 6th European IFSA Symposium. Serviços de Reprografia da UTAD, Vila Real, 2004, 151–160.

Golibrzuch, Esther: Informal activities in rural areas: family situations in farming and day labouring. In Neef-Stănculescu (eds.): *The Social Impact of Informal Economies in Eastern Europe*. Ashgate, Burlington, 2002, 149–168.

73 Lásd Smith–Jehlička: i. m. 28–30.

74 Köszönettel tartozom Kiss Dénesnek a tanulmányhoz fűzött megjegyzéseierért.

Ilbery, Brian W.: Farm Diversification as an Adjustment Strategy on the Urban Fringe of the West Midlands. *Journal of Rural Studies*, Vol. 7, 1991, No. 3, 207–218.

Jehlička, Petr – Kostelecký, Tomáš – Smith, Joe: Food self-provisioning in Czechia: beyond coping strategy of the poor: a response to Alber and Kohler's Informal Food Production in the Enlarged European Union' (2008). *Social Indicators Research*, Vol. 111, 2008, 1, 219–234. [1–39.]

Jerwell, Anne Moxnes: Changing Patterns of Family Farming and Pluriactivity. *Sociologia Ruralis*, Vol. 39, 1999, No. 1, 100–116.

Kiss Antal: Magánvállalkozók és a hagyományos értékrend. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, 2002, 89–107.

Kotics József: Gazdálkodói mentalitás és paraszti polgárosodás. Egy régióvizsgálat tanulságai. In uő: *Mások tekintetében*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2001, 109–153.

Marsden, T. K. – Munton, R. J. C. – Whatmore, S. J. – Little, J. K.: Strategies of Coping in Capitalist Agriculture: an Examination of the Responses of Farm Families in British Agriculture. *Geoforum*, Vol. 20, 1989, No. 1, 1–14.

Mohay Tamás: Moldvai magyarok pünkösdkor Csíksomlyón. In Molnár Ádám (szerk.): *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány*. I., Molnár Kiadó, Budapest, 2005, 173–186.

Oláh Sándor: Ember és föld a Székelyföldön. In Uő: *Falusi láttelepek (1991–2003)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004, 18–24.

Oláh Sándor: Gazdálkodásmód és életvitel. In Uő: *Falusi láttelepek (1991–2003)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004, 25–32.

Sandu, Dumitru: Cine sunt antreprenorii din agricultura de tranziție? *Sociologie Românească*, 1999, nr. I., 33–52.

Smith, Joe – Jehlička, Petr: Quiet sustainability: Fertile lessons from Europe's productive gardeners. *Journal of Rural Studies*, 2013, 148–157.

Sofer, Michael – Bordanc, Florica: Opportunities, constraints and pluriactivity in rural Romania during the transition period; preliminary observations. *GeoJournal*, Vol. 44, 1998, 4, 238–296.

Szabó Á. Töhötöm: *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009.

Szilágyi Miklós: Mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei. In uő. (szerk.): *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, 2002, 7–19.

Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002 között*. 2007. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>.

Verdery, Katherine: Faith, Hope, and *Caritas* in the Land of the Pyramids, Romania 1991–1994. *Comparative Studies in Society and History*. Vol. 37, 1995, No. 4, 625–699.

Verdery, Katherine: *The vanishing hectare. Property and value in postsocialist Transylvania*. Cornell University, Ithaca, N.Y., 2003.

Walford, Nigel: A past and a future for diversification on farms? Some evidence from large scale, commercial farms in south east England. *Human Geography*, vol. 85. 2003, No. 1, 51–62.